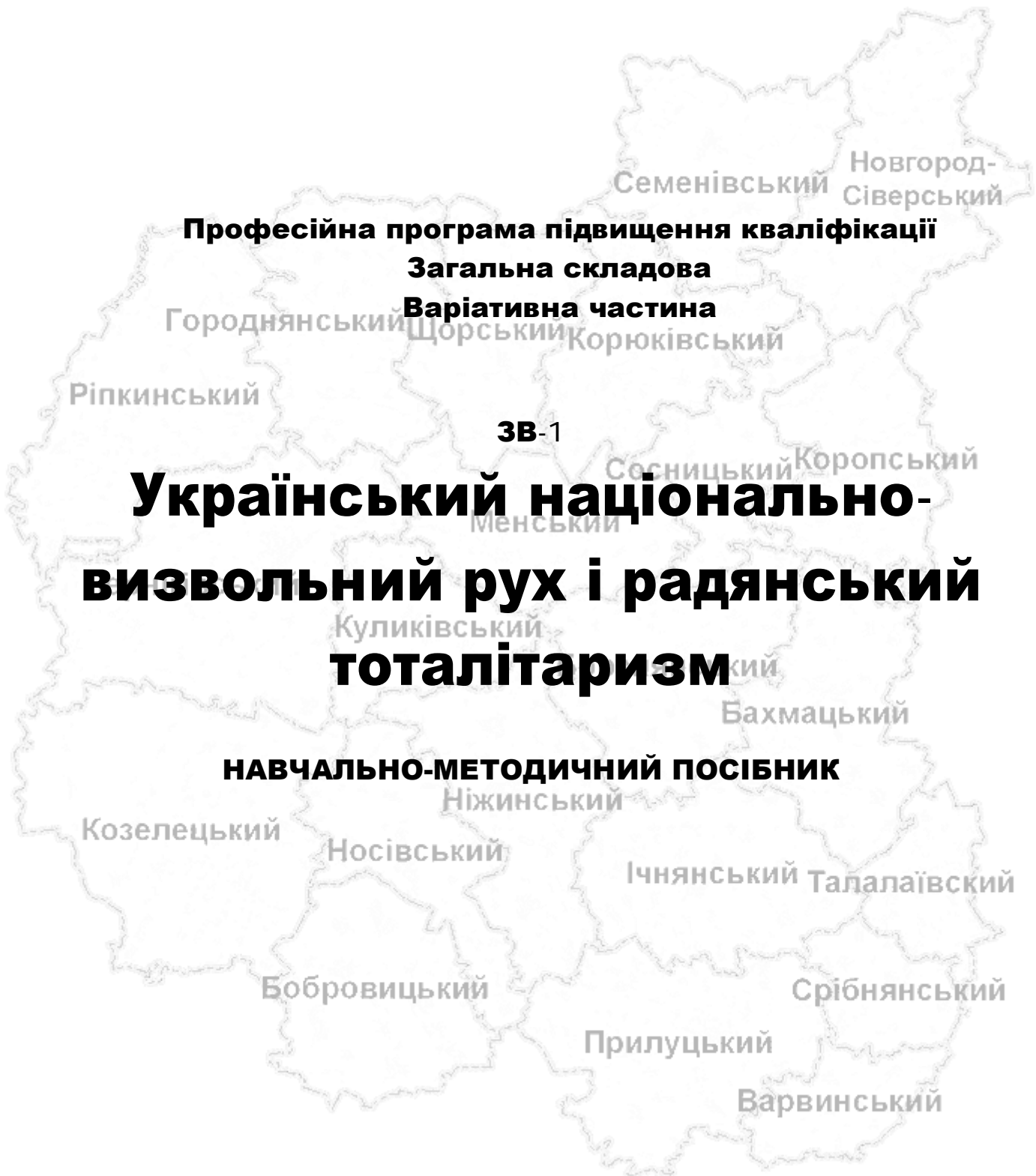

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЦЕНТР ПЕРЕПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ,
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ, ДЕРЖАВНИХ
ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ

Чернігів
2009

Український національно-визвольний рух і радянський тоталітаризм:
Навч.-метод. посібник. / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і
орг.; Упор.: Фесенко М.В.. – Чернігів : ЦППК, 2009. – 47с.

*Рекомендовано до видання навчально-методичною радою Чернігівського
Центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної
влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і
організацій, протокол № 3 від 18 вересня 2009 р.*

Навчально-методичний посібник призначений для працівників місцевих
органів державної виконавчої влади, які навчаються за професійними програмами
підвищення кваліфікації (модуль «Український національно-визвольний рух і
радянський тоталітаризм»), програмами тематичних короткотермінових семінарів,
викладачів Центру.

При підготовці посібника використано матеріали сайту www.cdvr.org.ua

© Чернігівський центр
перепідготовки та підвищення
кваліфікації працівників органів
державної влади, органів місцевого
самоврядування, державних
підприємств, установ і організацій,
2009

ЗМІСТ

№	Назва теми	Стор.
I.	БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР В УКРАЇНІ	4
1.	Державний терор як неодмінний атрибут тоталітарного режиму. Ескалація терору	4
2.	Опір радянському режиму	6
3.	Державний терор в період колективізації	7
4.	Масові репресії проти інтелігенції. Справа “СВУ”	11
5.	1937 рік – початок великого терору	14
II.	ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ	18
III.	КОНЦЕПЦІЯ ОУН ФРОНТУ СПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ	36
III.	ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	43
IV.	РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	43

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР В УКРАЇНІ

Державний терор як неодмінний атрибут тоталітарного режиму.

Ескалація терору

Переважає більшість сучасних дослідників сходяться на тому, що упродовж 20 – 30-х рр. минулого століття в СРСР домінував процес формування і функціонування тоталітарного режиму специфічного виду, який називають сталінською моделлю соціалізму або тепер частіше радянським тоталітарним ладом. У багатотомному дослідженні «Політична історія України. ХХ століття», яке стало своєрідним підсумком вітчизняної історіографії останнього десятиріччя, так визначені характерні риси даного режиму: по-перше, це своєрідна адміністративна система, яка «не була достатньо ефективною, оскільки неодноразово створювала у суспільстві паралічні ситуації». По-друге, він характеризується «тотальним відчуженням народу від власності і політичної влади, всеосяжним контролем над усіма сферами життя радянського суспільства», включно з економікою, ідеологією. Відтак, і це третя ознака, режим всіма доступними йому засобами реалізує монополію комуністичної партії на владу. По-четверте, передбачається «іманентне» застосування терору як засобу внутрішньої політики. По-п'яте, вище названі особливості породжують мілітаризацію суспільства і агресивну зовнішню політику. В цілому ж «тоталітаризм передбачає домінування державного над особистим, певне поглинання державою індивіда. Від громадян вимагається не просто лояльність, а активне вираження відданості і ентузіазму щодо режиму». У новому дослідженні відомого українського історика С.Білоконя чітко виокремлюється ще одна суттєва обставина: «У державному управлінні комуністична партія передбачала два головних завдання: формування нової породи людей – будівників комунізму – і ліквідація тих, хто такими будівниками не міг бути».

Головним чинником становлення такого ладу мала бути ефективно функціонуюча система репресивно-каральних органів. Парадоксально, але вона була закладена ще на самому світанку радянської влади, коли тоталітаризм ще й не планувався, а побудова комунізму в світовому масштабі виглядала для більшовицьких лідерів справою недалекого майбутнього. Один з радянських апологетів «героїчної» історії ВЧК писав про скромні функції «Всероссийской чрезвычайной комиссии», створеної 7 грудня 1917 р. Вона трактувалася «як адміністративно-політичний орган розшуку, знешкодження та попередження контрреволюційних злочинів», що діяла незначними силами, але неодмінно опираючись на всебічну підтримку «широких мас трудящих, кровно зацікавлених у безпеці радянського ладу». Насправді чекісти залишили по собі в 1917 – 1921 рр. такий жахливий кривавий слід, що на початку лютого 1922 р. ВЦВК РРФСР вирішив скасувати ВЧК і створити Державне політичне управління (ГПУ – за добре відомою аббревіатурою з російської мови). У столиці Радянської України – Харкові – дане рішення було продубльоване 22 березня того ж року. Проте «незалежність» цієї структури від московського центру була примарною: вже 15 листопада 1923 р. при Раді Народних Комісарів СРСР створюється Об'єднане Державне політичне управління «з метою об'єднання зусиль тодішніх республік у боротьбі з політичною й економічною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом».

Як діяла ця «нова» структура в умовах реалізації нової економічної політики та курсу коренізації (українізації) – доби, яку І.Майстренко назвав «найсвітлішою сторінкою історії України під більшовицькою диктатурою». Згідно із висновками сучасних дослідників, тими ж самими методами, але дещо маскуючись у відповідності до курсу, спрямованого на пом'якшення режиму: «Офіційно основними напрямками роботи чекістських органів були такі: збирання інформації про все, що могло впливати на політичне життя, але головним чином про ставлення різних категорій населення до політики, здійснюваної комуністичним режимом; ретельний контроль за опозиційними партіями, антикомуністичними елементами з метою ліквідації противників режиму, недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба із саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; боротьба з бандитизмом у різних формах; боротьба із злочинами в економічній сфері».

Збереглися конкретні дані щодо тих категорій населення, представників яких ГПУ брало під свій пильний нагляд. До переліку входило 20 позицій (цитуюмо мовою документа): «А) Политические партии, организации и союзы

1. Все бывшие члены дореволюционных буржуазных политических партий,

2. все бывшие члены монархических союзов и организаций (черносотенцы),

3. все бывшие члены союза хлебопашцев-собственников (времен центральной рады на Украине),

4. все бывшие дворяне и титулованные особы старой аристократии,

5. все бывшие члены молодежных организаций (бой-скаутов и т.д.),

6. все националисты всех мастей и оттенков.

Б) Сотрудники и служащие активной службы царизма

1. Чины быв[шего] министерства внутренних дел: все чины охраны, жандармерии и полиции, тайные агенты охраны и полиции. Все чины пограничного корпуса жандармов и т.д.

2. Чины быв[шего] министерства юстиции: члены окружных и губернских судов, присяжные заседатели, прокуроры всех рангов, мировые судьи и следователи, судебные исполнители, земские начальники и т.д.

3. Весь без исключения офицерский и командный состав быв[шей] царской армии и флота.

В) Скрытые враги сов[етской] власти

1. Весь быв[ший] офицерский командный и рядовой состав белых движений и армий украинских петлюровских формирований, разных повстанческих отрядов и банд, которые выступали активно против Советской власти. Не исключая при этом и лиц, амнистированных Сов[етской] властью.

2. Все те, кто находился на гражданской службе учреждений и местных управлений, белых правительств, армий украинской центральной рады, гетманской державной варты и т.д.

3. Все служители религиозных культов: архиереи, священники, ксендзы, раввины, диаконы, церковные старосты, регенты, монахи и т.д.

4. Все быв[шие] купцы, торговцы и т[ак] наз[ываемые] нэпманы

5. Все быв[шие] помещики, крупные арендаторы, зажиточные крестьяне (применявшие в прошлом наемный труд), крупные кустари и хозяева промышленных предприятий и производств.

6. Все лица, у коих кто-либо из близких и до настоящего времени находится на нелегальном положении или же продолжает вооруженную борьбу против Сов[етской] в рядах антисоветских банд.

7. Все иностранцы вне зависимости от их подданства.

8. Все те, у кого имеются за границей родственники или же знакомые.

9. Все, принадлежащие к религиозным сектам и общинам (особенно иметь в виду баптистов).

10. Все ученые и специалисты старой школы, особенно те из них, у которых остается и до сего дня неясным политическое лицо.

11. Все лица, судившиеся ранее или же заподозренные в контрабанде и шпионаже и т.д.».

У цьому документі, датованому лютим 1924 р., вражає насамперед постійне вживання займенників «увесь», «всі» тощо. Згідно логіки авторів цього людиноненависницького циркуляру під підозру, арешт, а в перспективі тюрму й фізичне знищення можна було підвести кожного громадянина СРСР. Отже, радянські карально-репресивні органи завжди, від самого свого заснування, працювали на випередження, постійно збільшуючи контингент своїх «ворогів». Природно, що вони не могли б так працювати без санкції вищої партійної влади. «Симптоматично, – підкреслив український історик Ю.Шаповал, – що досить рано органи заявили про намір не дозволяти будь-кому, крім партії, здійснювати контроль за своєю діяльністю».

Автори передмови до збірника документів «Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії» наголошують, що основною формою діяльності чекістів у цей час стала робота з агентурою. Сітка інформаторів створювалася в кожному колективі. Найбільше їх цікавила обстановка у середовищі української інтелігенції. В одній з численних інструкцій окружним відділам ГПУ (1930 р.) давалися такі настанови стосовно проникнення в педагогічні та медичні установи: «1) Обов'язкове насадження інформаторів у місцях концентрації різних груп інтелігенції, особливо учительства, на селі та в місті. 2) Практикувати вербовку служилої інтелігенції з окружних і районних центрів, яка має широкі зв'язки з низовими кадрами інтелігенції (інструкторський склад відділів народної освіти і закладів охорони здоров'я)».

В подальшому ми побачимо, до яких кривавих наслідків призвело це нібито безвинне, на перший погляд, прагнення ОГПУ знати все і про всіх.

Опір радянському режиму

Як реагувало на політику державного терору населення країни, в якій здійснювався соціалістичний експеримент, світова громадська думка? Колосальна кількість написаної багатьма мовами художньої, публіцистичної, мемуарної літератури: від «Чевенгуру» та «Котловану» А.Платонова до «1984» Дж. Орвела, від «Саду Гетсиманського» Івана Багряного до «Пастки» І.Дзюби свідчить про осмислене або принаймні інтуїтивне небажання мільйонів людей жити в таких умовах.

Скільки б не твердили про політичну та національну незрілість українського народу, але більшовицький соціалістичний експеримент провадився настільки брутальними, цинічними методами, а оте поглинання державою живих людей виглядало так непривабливо й страшно, що опір став повсякденним, причому з самих перших днів панування більшовиків на українських землях. Сьогодні ми маємо чимало наукових підтверджень цьому. У 1920 р. органи ЧК заарештували в Україні понад 45 тис. осіб, з них 3879 було розстріляно, 5692 ув'язнено в концтаборах. Взагалі 40% засуджених за «контрреволюційні злочини» було розстріляно, а 51% – ув'язнено в тюрмах і концтаборах. Серед жертв цього неприкритого полювання за скальпами на першому місці знаходилася українська інтелігенція, якій нависли ярлик «петлюрівської».

Але не варто забувати і про «повстанський рух» українських селян, який зародився як антидержавницький, але зрештою набув виразних ознак збройної боротьби проти більшовизму. «По Україні в 1921 р. чекістами було зареєстровано 1376 нападів збройних груп на населені пункти, 259 нападів – на органи влади, 342 – на продовольчі та промислові установи та об'єкти». Хвиля повстань не набагато зменшилася й наступного року: «У першій половині 1922 р. була ліквідована мережа повстанкомів на Чернігівщині (Чернігівський, Городнянський, Конотопський, Ніжинський, Козелецький і Остерський повіти)». Чекісти пояснювали існування такої форми руху тим, що їх підтримували куркулі, але історики слушно підкреслюють: «чернігівське національне підпілля спиралося головним чином на інтелігенцію, яка була основним носієм національно-визвольних ідей, залучаючи до цієї справи найбільш національно свідому і політично активну частину українського селянства. Звичайно, така тенденція мала поширення по всій Україні».

Опір, як відомо, був придушений, але саме завдяки йому «у 1921 – 1923 рр. 93% земельного фонду України залишились в індивідуальному володінні».

Подальші роки непу характеризувалися затуханням повстанського руху. У лютому 1924 р., згідно з даними ГПУ, в Україні діяв 21 загін, але у 1926 р. органи констатували, що «політичного бандитизму» немає.

Надзвичайно прикметною рисою діяльності ГПУ є постійна спрямованість на виявлення все нових і нових ворогів. Цей процес ставав перманентним. Службовий обіжник ГПУ УСРР від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм» наголошував: «Культурна боротьба» набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидатніших представників укр[аїнської] контрреволюції». Найнебезпечнішими, з точки зору ГПУ, осередками українства виступали «УАПЦ ВУАН». У світлі цієї колись недоступної інформації масові арешти 1929 р. виглядають зовсім не випадковими.

Державний терор в період колективізації

Паралельно цій до пори до часу таємній діяльності в СРСР розпочинаються кардинальні зміни в державі. «7-го листопада у зверненні на честь 12-ої річниці революції Сталін проголосив 1929-тий «роком великого перелому», стверджуючи, що країна готова «ходом» йти до соціалізму. А невдовзі цей рік став визначальним для масової або суцільної колективізації. Але перегляд плану для сільського господарства неодмінно вимагав перегляду завдань промисловості, тому у грудні

партія проголосила, що завдання п'ятирічки треба виконати за чотири роки. Цим Сталін дав зрозуміти, що країна розпочинає здійснення Другої революції».

Населення України, насамперед, селянство, яке ледве оговталось після наслідків «першої» революції, було заскочене зненацька. Селяни, не бажаючи віддавати до колгоспу свою землю, майно, втратити свободу господарювання вдалися до традиційної форми боротьби – збройних виступів, а вже прикладів ворожого ставлення до влади не перерахувати. У збірці нарисів про опір колективізації в нашому краї, написаній на архівних матеріалах, чернігівський письменник В. Шкварчук наводить такі типові «антирадянські» висловлювання: «Колгосп – це панщина, там нема господаря і не буде. Згнию під плотом, а в колгосп не піду. Комуністи – паразити, хабарники, грабіжники, шкурники, знущаються з людей».

Чутки про селянське повстання в Городнянському районі, яке поширилося на сусідні – Сновський (Щорський), Ріпкинський, Менський, Сосницький – дісталися навіть за кордон, стали відомі українським політичним емігрантам. Писали вони й про те, що «задушила його в найжорстокіший спосіб» «Московская пролетарская дивизия» «аж з самої Москви». Насправді виступ повстанців під проводом Якіма Рябченка не становив такої вже значної небезпеки для радянської влади в краї, твердив добре поінформований В.Шкварчук. Проте треба враховувати, що дане питання зовсім недостатньо вивчене. У будь-якому випадку чекісти боялися, що спрацює ефект детонації: повстання, яке успішно розгорталося в одному краї, скажімо, могло стати прикладом для інших, навіть віддалених регіонів. Тому з селянського середовища безжально вилучалося все, що було здатне на опір. В оточеній партійно-радянській газеті «Правда Прилуччини» на початку 1930 р. з'явилося стисле повідомлення про «присуд «над «учасниками сокиринської петлюрівсько-терористичної організації». Отаманом у них був Андрій Лісовий. 13 чоловік розстріляно. Що скоїли ці люди – невідомо. Але подібні ексцеси мали місце й в інших регіонах Чернігівщини. «У лютому 1930 р. у Ніжинському окрузі «згря бандитів (більшість куркульських синків)» напала на Кобижський (правильно. – Кобижчанський) райвідділ міліції, обеззброїла міліціонерів, звільнила 10 заарештованих та забрала зброю». Надзвичайно важко у даних повідомленнях виокремити істину. Бо насправді це міг бути і реальний напад, і листівка з погрозами, але подекуди такі акції входили до спецоперацій ГПУ, щоб примусити селян до вступу в колгоспи та піднести показники по хлібозаготівлям.

До, так би мовити, професіоналів долучаються тисячі добровольців, які складають потужну і вкрай небезпечну силу: «червоні бригади», «червона мітла», «бригади по хлібозаготівля», «сільські активісти». Подекуди вони у прямому розумінні цього слова тероризують сільське населення: катують одноосібників, як правило, неспроможних здати хліб, грабують їхні оселі, чинять самосуди. Тільки в окремих випадках їхні дії потрапляють в поле зору правоохоронних органів і за цим слідують арешт і суд. Уже оприлюднена інформація про звірства – «дикі злочини» – колгоспного керівництва із с. Яблунівки Прилуцького району – Коваленка, Левченка, Варченка (ініціали відсутні), за що вони отримали по три роки ув'язнення кожний. Яке ж були обурення потерпілих, коли вони невдовзі зустріли на вулицях Прилук цих справжніх бандитів які на волі сміялися над вироком суду і вимогами прокурора. Докладно описавши знущання над жителями с. Вовчок Козелецького

району (всього потерпіло понад 60 осіб) подібних же «активістів», В.Шкварчук зауважив, що хоча голова облсуду і «загнав» злочинців у «віддалені табори». але не важко здогадатися, що вони й там «мужикам» не давали жити.

Справа полягала в тому, що влада зробила ставку на криміналізовані елементи, людей «дна» і нацькувала їх, мов зграю лютих псів, на жителів села. Отже, не викликає сумніву, що курс на суцільну колективізацію стимулював розгортання репресивних акцій з боку влади, урізноманітнював їхні форми.

У 2007 р. вийшов друком за упорядкування відомого українського історика Р.Пирога збірник документів і матеріалів «Голодомор 1932 – 1933 років в Україні». У ньому нашу увагу привернув документ під назвою: «Витяг із доповідної записки ДПУ УСРР «Про оперативні заходи органів ДПУ» від 1 лютого 1932 р.». Це – рапорт про досягнення у боротьбі з «різними ворогами» на Чернігівщині. Прикметно, що в тексті декілька згадується «Чернігівська область», хоча фактично вона була утворена лише в жовтні. В цілому ж йдеться про те, що: «Под непосредственным руководством специально командированного в Черниговскую область зам. пред. ГПУ УССР т. Леонюка путем проведения ряда оперативных мероприятий достигнуты следующие результаты:

1. Вскрыто и ликвидировано 34 к.-р. повстанческих организаций и групп, коими была поражена значительная часть территории области. Арестовано по ним 604 чел.

2. Ликвидировано 19 вооруженных бандгрупп, оперировавших в 17 районах. Арестовано по этим бандгруппам 156 чел. и изъято значительное количество оружия.

Арестовано за одиночные бандитские проявления и намечено к высылке 1007 чел. уголовников.

3. Раскрыт ряд террористических актов. Арестовано за террпроявления 224 чел.

4. Ликвидировано 107 внутриколхозных к.-р. группировок. Арестовано в колхозном аппарате – 377 чел. и агротехнического персонала по соц. сектору – 15 чел.

5. По 26 районам области изъято из низового советского, колхозного и кооперативного аппарата до 200 чел. классово-чуждых и антисоветских элементов.

6. Из колхозов области, по неполным данным, вычищено 3030 чел., не считая арестованных по внутриколхозным к.-р. группировкам.

7. Выселено из наиболее отстающих районов по хлебосдаче 316 кулацких семей.

8. Арестовано за хищение мерчука 116 чел.

9. Привлечено к ответственности за спекуляцию хлебом 215 чел.

10. Арестовано за хищение свеклы 88 чел.

11. В целом по области арестовано 7861 чел., в том числе 2456 кулаков, 411 быв. петлюровцев, политбандитов, карателей и т.д. и 1542 чел. уголовно-бандитского элемента». Далі в документі з таким педантизмом, як і заарештовані «чел.», перераховуються виявлені і пограбовані ями і «чорні» клуні з хлібом, розбиті жорна, зруйновані млини...

Отже, органи ГПУ за допомогою своїх специфічних репресивно-каральних акцій брали настільки активну участь у здійсненні колективізації, що, на нашу

думку, для добровільного ентузіазму селян просто не залишалося місця. Заслуговує на увагу також дата складання документу: самий початок лютого 1932 р. Проведення заходів державного терору у два найстрашніші роки Голодомору ще були попереду: їхні жертви тут не враховані.

До терору, який у найбрутальнішій формі обрушився на українське село, долучилися і заходи по розкуркулюванню. Вони здійснювалися скрізь, щоб примусити селян до співпраці з владою, до вступу у неавтономні колгоспи. Як наголошують сучасні історики: «Основним було обрано метод «ліквідації куркульства як класу». «Сумна доля «куркулів» повинна була лякати всіх інших». Треба наголосити, що «ліквідація куркульства як класу» – це евфемізм, за яким приховувалася моторошна правда: знищували не якийсь абстрактний клас, а живих людей. Незважаючи на те, що на 25 жовтня 1932 р., згідно з далеко не повними даними, які оприлюднив український історик В.Сергійчук, у області за нездачу хліба вже було засуджено 4000 чоловік (по 110 на кожний район), на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 30 грудня 1932 р. вживається додаткових заходів для посилення хлібозаготівель. Документ складається з трьох пунктів: «1. Просить ЦК ВКП(б) «разрешить выселение из Черниговской области трехсот семейств кулаков. 2. Выслать из Черниговской области злостных элементов и кулаков (без семей) в количестве пятисот человек. 3. Считать необходимым увеличение состава милиции в Черниговской области».

До цього часу ніхто не поррахував (та, мабуть, це й неможливо), скільки ж усього «куркулів» та членів їхніх сімей, селян, котрі відмовлялися вступати в колгосп або не в силах були виконати план здачі зерна було заарештовано, вислано з нашої області за межі України. Але достеменно відомо, що переважна більшість їх так і не повернулася до своїх домівок. Згідно з даними донецького дослідника В.Нікольського у 1928, 1929, 1930 та січні-травні 1931 років в Україні було заарештовано 49 754 «куркулів».

Про трагічну долю обездолених системою селян йдеться у багатьох наукових та публіцистичних працях. У, на жаль, не оціненій належним чином книжці спогадів Василя Проташука «До білих ведмедів» (Чернігів, 1993) йдеться про примусове переселення розкуркулених мешканців с. Сезьки Мало-Дівицького (тепер – Ічнянського) району спочатку до Москви, а потім на крайню північ Росії. Сімдесят вісім осіб (чоловіків, жінок, дітей, стариків) запакували до вагона із заграбованими вікнами. Діти на станціях кричали «Дядю! Тьотю! Подайте ради Христа, поїсти». «Деякі станційні перехожі сприймали це за дитячі пустощі, адже на вагонах палахкотіли виведені червоною фарбою бадьорі гасла: «Добровольці-переселенці України вітають братній російський народ!», «Побудуємо світле комуністичне майбутнє нашої Батьківщини!» Чим ближче під'їздив ешелон до Москви, тим наряднішим виглядав». Насправді на людей чекала каторжна праця і безтямне переміщення безкрайними просторами, упродовж якого вони втрачали останні сили. Вижило дуже мало нещасних селян, але й ті, кому пощастило повернутися на батьківщину, «не побачили зустрічних обіймів. На них поглядали скося, надто верховоди сіл та району, докоряючи родинною плямою куркульства». Система міцно тримала свої жертви в обіймах удава.

Одне із найсильніших вражень справляє, безумовно, книга американської дослідниці Е.Епплбом «Історія ГУЛАГу» (українське видання: Київ, 2006). Авторка

чітко розмежовує нацистські «табори смерті» і радянські табори, котрі входили у систему ГУЛАГу. Останні не виступали засобами масового умиртвіння в'язнів. Але «У деяких радянських таборах у певні періоди смерть була фактично гарантована тим, кого посилали взимку валити ліс або добувати золото на найстрашніших колимських копальнях. Також в'язнів замикали у штрафних ізоляторах, де вони помирали від холоду і голоду, залишали без догляду в неопалюваних лікарнях або ж просто розстрілювали за «спробу втечі», – відзначає дослідниця. Прочитавши її працю, приходиш до однозначного висновку: система таборів і тюрем в СРСР була якщо непрямо, то всім своїм укладом, спрямована на знищення людей, тобто вижити в тих умовах було вельми складно.

Іншим ще більш нещадним, прямо таки диявольським винаходом можна вважати штучний голод. Якби не намагалися прикрити правду про його масштаби і жахливі наслідки, вони швидко стали відомими навіть в'язням таборів. Так, у агентурному донесенні у Соловецькому таборі від 13 червня 1934 р. йдеться про голод в Україні. «Зеки» нібито говорили між собою: «С народа выгнали всякие иллюзии. Правда, это все обходится слишком дорого. – на Украине вымерло в прошлом году больше чем 7 миллионов людей». Не може не вразити відповідність вище названої цифри тим даним, які найчастіше фігурують сьогодні, коли мова заходить про втрати, завдані тим страшним голодом. В контексті нашої теми важливо наголосити, що це теж – прояв державного терору, на який влада пішла цинічно і цілком свідомо.

Автори ґрунтовного «голодоморного» дослідження дійшли до висновку: «Політичний терор і терор голодом, які чинилися тоді в УСРР паралельно, були спрямовані і проти українського селянства – соціальної основи української нації, і проти української інтелігенції – духовного надбання українського народу». Наприкінці 1932 р. боротьба за хліб (у більшовицькому розумінні, звичайно) вступила у вирішальну фазу. Важко не погодитися з формулюванням Ю.Шаповала головних факторів, котрі зумовили цю людиноненависницьку політику Сталіна проти України: Радянське керівництво збиралося «вичавити» «максимальну кількість хліба», мотивуючи заходи потребою модернізації і необхідністю забезпечити продовольством населення міст. Інша мета – це «репресивна чистка усіх сфер суспільства», що мотивувалося «засиллям» прихованих українських націоналістів та інших ворогів.

Отже, доречно відзначити, що в Україні 1937 рік як своєрідний еталон Великого терору «розпочався значно раніше, ніж для інших регіонів тодішнього СРСР». Колективізація і Голодомор виступали тільки одним із його проявів, іншим став тотальний терор проти інтелігенції.

Масові репресії проти інтелігенції. Справа “СВУ”

Знаковою подією у цьому сенсі була сумнозвісна справа Спілки визволення України. З огляду на той прискіпливий інтерес до всіх «колишніх», яким завжди відзначалися органи, для них не складало великої проблеми арештувати певну кількість науковців, викладачів, церковних діячів і виставити їх як викриті «контрреволюційну організацію». Серед 45 підсудних, котрі нібито очолювали її, опинилися й уродженці та мешканці Чернігівщини – Всеволод Ганцов, Михайло Івченко, Йосип Карпович, Григорій Холодний. Насправді заарештованих було

значно більше, одним із них став уродженець містечка Седнів талановитий український поет Аркадій Казка. Притягнений у сфабрикованій ОГПУ справі СВУ, він «заподіяв собі смерть» 23 листопада 1929 р. в одеській тюрмі, і «по суті відкрив довгий список-мартиролог жертв сталінських репресій на Україні». Довгий час творчість нашого земляка цікавила тільки культурних діячів української діаспори. Так, Г.Костюк писав: «Забутий сьогодні поет, що в добу української національно-визвольної революції, поруч із Тичиною (друг його з юнацьких років), спалахнув був яскравим світлом. Поет, що не витримав великого злону, зійшов з гори Гелікон і віддав себе цілковито народові – пішов учителювати. На цьому шляху доброго і вічного його застав терор і він, як і тисячі інших чесних і талановитих, зник безслідно».

У 90-х рр. минулого століття були оприлюднені спогади про арешти на Чернігівщині «У нашому Сосницькому районі, – розповів харків'янин Бондаренко (ініціали, на жаль, не вказані), – 1930 року було заарештовано тридцять два чоловіки. Серед них – завідувач РВНО Кошовий, директор Волинківської школи Ничипоренко, учитель співів Володимир Кирієнко, директор Змітнівської школи Тимофій Онищенко, директор технікуму Лікоть. Через деякий час у Сосниці нас, колишніх учнів, зустрів Ничипоренко, поздоровкався і розказав про своє горе. Його відпустили з Конотопської тюрми, де таких, як він, було вже 3000 чоловік, у камерах і коридорах ув'язнені спали сидячи... Чи не того ж таки дня Ничипоренка забрали вдруге. Хтось із тих, кому він розповідав, або хто інший заявив на нього в ГПУ». Судячи з цього свідчення, органи «брали» представників освітянської інтелігенції, щоб обезголовити село, і в той же час створити своєрідний резерв для наступних процесів над «ворогами народу». На Чернігівщині були ще проведені масові арешти у с. Веркіївка Ніжинського району. Згідно з деякими підрахунками всього по Україні у 1929 – 1930 рр. було взято під варту від 6 до 30 тис. осіб, які влада визначила неблагонадійними.

Історики багато зробили, щоб розкрити суть процесу у справі Спілки Визволення України, довести, що насправді контрреволюційної організації не існувало, або, як писав український дисидент Гелій Снегірьов: «СВУ – НЕ БУЛО !!!!!», а судове «шоу» він кваліфікував як «грандіозний історичний злочин». Певну риску підвела під питанням щодо реального існування організації вже згадувана багатотомна монографія «Політична історія України. ХХ століття». Один з її авторів відзначив, що «СВУ» створили «у кабінетах слідчих», «насправді наукову і творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема, за участь у діяльності політичних партій, які утворили Центральну Раду. Судили також за відмінний від офіційного спосіб мислення».

«Опера СВУ на лібрето ДПУ», як відомо, була в Україні єдиним відкритим, показовим процесом над «ворогами народу». Партійні органи прагнули максимально використати його з пропагандистською метою. Існує цілий пласт документів, що свідчить, як це робилося в межах теперішньої Чернігівської області. Проте ефект був дуже незначний, далі формального засудження, інспірованого партійними, комсомольськими та профспілковими органами справа не йшла.

Траплялося, що інколи прямо на зборах люди виступали проти лінії на осуд. Причому не напівписьменні комсомольці або комнезамівці, котрі поверхово розбиралися у політиці, сліпо довіряючи партії у виявленні ворогів, а якраз ті, хто

осмислював ситуацію, кого можна називати дисидентами, хоча тоді їх таврували як шкідників. Один з таких випадків потрапив на шпальти місцевої газети. Збори працівників школи сліпих у Чернігові проходили у розпал судового процесу у Харкові, але на них ухвалили резолюцію із засудженням Хрестового походу проти СРСР, який нібито проголосив папа римський Пій XI. Вихователька Наталка Іванівна Шугаєвська (знаменно, що її прізвище, ім'я та по-батькові зазначене повністю) «принципово голосувала проти резолюції». Свій вчинок вона пояснила так: «Смішно голосувати проти того, у що сам віруеш. Я глибоко й переконливо віруюча людина. Я не виправдовую виступу папи, проте вважаю, що папа своїм виступом попав «не в бровь, а в глаз», релігію у нас справді влада пригноблює». Окрім того, мужня жінка заявила, що «більшість вчителів виступають проти церкви, бо бояться». Як «шкідника на виробництві» її зняли з роботи і виключили із профспілки. Розмови поза офіційними заходами були, очевидно, ще різкішими, але на шпальти газет не потрапляли.

У таємних донесеннях про настрої населення, які партійні та комсомольські органи регулярно надсилали до центру, фіксувалося в основному негативне ставлення до колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель тощо. Селянство мало знало і досить байдуже реагувало на гучні процеси. Там же, де інформація, бодай у викривленому вигляді, проникала у селянські маси, реакція була зовсім не такою, на яку сподівалося ГПУ. На сторінках «Сіверянського літопису» нещодавно була опублікована робота, в якій наведені листівки, що поширювалися головним чином на півдні Чернігівщини (у селах Прилуцької округи). Так, у с. Олексинці (тепер Срібнянського району) було виявлено листівку, автор якої закликав односельців, щоб вони не йшли у колгосп, а ті, хто вже записався, подавали «заяву про звільнення з колгоспу». «Організуйте осередки, щоб заснувати на Україні організацію СВУ [...] організація вдарить по колективізації та провалить її, бо це нещастя колектив...».

Можливо, саме ці, без сумніву, добре відомі репресивним органам факти сприяли відмові від показових судових процесів в Україні. Арешти ж серед інтелігенції не припинялися. Вони боляче вдарили по вчительству, працівниках культурно-освітніх та наукових установ. Були репресовані провідні діячі та активісти історичного краєзнавства Чернігівщини: П.Федоренко, Б.Шевелів, П.Смолічев, А.Єршов, М.Бережков, Ю.Виноградський, С.Гапеев, О.Дроздов, В.Євфимовський, Я.Жданович, Б.Луговський, В.Маслов, А.Розанов, В.Щербаков. Необґрунтованим репресіям були піддані українські письменники – уродженці краю або ті, хто жив і творив тут. До далеко не повного мартирологу входять Марко Вороний, вже згадуваний Аркадій Казка, Григорій Кочур, Володимир Кузьмич, Василь Нефелін, Іван Савич, Григорій Саченко, Микола Скуба.

Трагічною виявилася доля громадського діяча й письменника Михайла Могилянського (1873 – 1942). Двох його дітей – літераторів – Ладю (1899 – 1937) та Дмитра (1901 – 1938) було розстріляно. Ще одну доньку репресовано – відправили на заслання. Коли в ніч на 12 травня 1937 року, вдруге заарештували його старшу доньку, М.Могилянський записав у «Щоденнику»: «Лишається ще й ще покласти всі надії на розум і сумління радянського правосуддя. Без віри в них можна б збожеволіти в ці важкі дні». Але ці сподівання були марними. 6 червня Л.Могилянську розстріляли в Москві. 9 червня 1937 р. нещасний батько занотував:

«Скільки ударів може витримати серце й на скільки років було зроблено мої серце, коли воно досі усе виносить». Дослідник життя та творчості Л.Могилянської Г.Курас припустив, що саме цього дня рідним стало відомо про смерть поетеси. Дмитро Тась (це літературний псевдонім Д.Могилянського) був заарештований 30 січня 1938 р., а 28 лютого цього ж року його розстріляли в Підмосков'ї. Дослідник із Катеринослава М.Чабан так описує, зі слів Олени Михайлівни Могилянської, останні дні її батька: «Наприкінці 41 р. моя сестра Ірина привезла батька в евакуацію в с. Велика Мурта – райцентр Красноярського краю, де я відбувала заслання. Жили ми важко. Оскільки вже йшла війна, як заслана, я не мала господарства. Грудка цукру була для нас мрією, а батько тяжко хворів... Помер М.[ихайло] М.[огилянський] 22 березня 1942 р. в с. Велика Мурта. На моє велике горе – могила його не збереглася...».

Це тільки одна родина українських інтелігентів – людей з покаліченою долею, з безмірними втратами, нездійсненими планами, нереалізованими потенціями. Важко навіть уявити скільки ми втратили у ті страшні роки!

1937 рік – початок великого терору

Державний терор розвивався по висхідній лінії після масових арештів 1929, чисток початку тридцятих років. Всього, за офіційними даними, в Україні в 1935 р. було заарештовано 24 934 особи, в наступному році – 15 717. Але ці жахливі дані меркнуть на тлі показників зловісного тридцять сьомого року – 159 573 чоловік.

Із аналізу наукової літератури та джерел випливає, що якими б міркуваннями не керувався Й.Сталін і його найближче оточення, але до проведення масового терору вони готувалися заздалегідь і ретельно. 26 вересня 1936 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення з посади наркома внутрішніх справ (ОГПУ перейменоване у НКВД у 1934 р.) Г.Ягоди та призначення на цю посаду М.Єжова. Здається, що головною чеснотою цього останнього була сліпа заповзятливість у виконанні наказів «батька всіх народів». Жодних моральних застережень і мук сумління для нього не існувало. Природно, що й підлеглих він теж підібрав відповідних. Саме на чекістів «єжовського призову» було покладене виконання специфічного завдання: арештовувати й розстрілювати за заздалегідь визначеними лімітами. Вище вже йшлося про те, що шукати певної загальнозрозумілої логіки у реалізації політики «Великого терору» не доводиться. Сталін подбав і про те, щоб забезпечити курсу на розв'язання масового терору підтримку певної категорії людей. Про долю такої «героїні-викривальниці», ударниці серед щирих ентузіастів доносительства дуже цікаво розповів С.Білокінь. Типова радянська висуванка Поліна Ніколаєнко (наприкінці 1937 – на початку 1938 рр. працювала директором Державного музею українського народного мистецтва) мала явні ознаки психічного розладу/захворювання, але обставина не завадила високому партійно-радянському керівництву поставити її за приклад всій країні. Сам Сталін у промові на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) (1937 р.) приділив їй діяльності чимало уваги. «Николаенко – это рядовой член партии, – повчав вождь, – Целый год она подавала сигналы о неблагополучии в партийной организации в Киеве, разоблачала семейственность, мещанско-обывательский подход к работникам... засилье троцкистских вредителей. От нее отмахивались, как от назойливой мухи. Наконец, чтобы отбиться от нее, взяли и исключили ее из

партии... Виянилось, что Николаенко была права, а Киевская организация не права... А ведь кто такая Николаенко? Она, конечно, не член ЦК, она не нарком, она не секретарь Киевской областной организации, она даже не секретарь какой-либо ячейки, она только простой рядовой член партии». Таким способом, піднімаючи на щит жінку, яка постійно нападала на П.Постишева та його дружину, Сталін готував ґрунт для удару по своєму колишньому фаворитові. Окрім того, як бачимо, він не цурався і популістських заяв. Але, найголовніше, очевидно, в тому, що було подано сигнал всім ніколаєнкам Радянського Союзу – доносьте, викривайте, нападайте, допомагайте НКВД, ми Вас підтримаємо і захистимо. Кар'єра Ніколаєнко, як і кар'єра Тимашук була нетривалою, це були «каліфи на годину», але вони і їм подібні отруювали суспільну атмосферу в країні, готували настання терору і ставали його трубадурами.

Як і будь-яка широкомасштабна акція в СРСР, терор ретельно і заздалегідь планувався. Ні про яку спонтанність, а вона мусила б якось проявитися, якби це був хід у відповідь на якісь злочинні наміри зовнішніх чи внутрішніх ворогів, не йдеться. Факти вперта річ, і вони полягають у тому, що 30 липня 1937 р. М.Єжов видав наказ про початок операції проти «ворогів народу» (в основному куркулі та криміналітет) із заздалегідь визначеною кількістю тих, хто підлягав репресіям. Всі майбутні заарештовані, які доживали останні дні на волі, ділилися на дві категорії. До першої відносилися у відповідності з тим людоїдським наказом: «усі найбільш ворожі з перелічених вище елементів. Вони підлягають негайному арешту та після розгляду їх справ на трійках – РОЗСТРІЛУ». Всі інші – не такі страшні вороги – мали бути заарештовані і засуджені на тривалі терміни ув'язнення, але їх, принаймні, негайно не розстрілювали. Цей перший – липневий ліміт – для Чернігівщини означав 300 чоловік розстріляних і 1300 заарештованих.

Для успішної «роботи» по виконанню плану в УСРР було створено 45 міжрайонних оперативних груп. На території області їх 7 – в Чернігові, Конотопі, Ніжині, Глухові, Прилуках, Ромнах, Городні. 5 серпня цього ж таки року була заснована трійка у складі першого секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П.Маркітана, начальника УНКВД по Чернігівській області М.Корнева та Склярського. Останній мав бути обласним прокурором. Ініціали його встановити не вдалося. Досить швидко вони (щоправда, й дехто з членів «трійки» потрапив до обойми ворогів) відрепортували про виконання плану: в області було заарештовано і страчено 174 куркулі і 70 кримінальних злочинців – всього: 244 особи (до плану не дотягли) і по другій категорії досягнення були значнішими: 965 куркулів і 414 кримінальників – всього: 1379.

За незбагненно-моторошною логікою катів упродовж 1937 року ліміти на арешти і розстріли підвищувалися ще шість разів! 17 жовтня ухвалили у Чернігівській області розстріляти – 200 і «посадити» 300 чоловік, 21 жовтня – відповідно 600 і 1500, 26 жовтня – 200 і 500. У першогрудневому підвищенні лімітів наша область не згадувалася або ж дані не вказані, 9 грудня було наказано стратити 50 і засадити 150 чоловік, а 17 грудня вирішено було достріляти ще 350 осіб. Отже, московські кати та їхні київські поплічники зажадали, щоб у Чернігівській області протягом неповного півроку було вбито 1700 осіб, і відправлено в тюрми та табори 3250. Майже п'ять тисяч чоловік фізично знищувалися одразу або прирікалися на повільне вимирання у якій-небудь точці безмежного ГУЛАГу. Варто зазначити, що

у цих оперативно-слідчих матеріалах, оприлюднених В.Нікольським, не йдеться про вину цих нещасних. Службовців НКВД обходило тільки одне, щоб виконувався план. А оскільки вони жили в суспільстві, де перевиконання, взяття підвищених, зустрічних зобов'язань, вважалося дуже почесною справою, то постійно піднімали клопотання про збільшення ліміту. До речі, це була і дуже прибуткова справа: арештовувати «ворогів народу» В.Нікольський пише про «справжнє змагання за вилучення куркульського та кримінального елемента», яке розгорілося в областях та районах.

Керівники Чернігівського обласного управління НКВД теж не утрималися від спокуси: у лютому 1938 р. просили збільшити ліміти на 300 душ, а на 1 квітня цього ж року вже на 1200 по першій категорії та 2500 по другій – всього 3700 чоловік. Проте не варто поки що «переступати поріг» 1938 р. Достатньо проаналізувати соціальний склад жертв 1937-го, щоб зрозуміти, як далеко розходяться з реальністю міфи про те, що Сталін знищував тільки «ленінську гвардію».

У 1937 р. в нашій області було репресовано 8 501 людину. Хоча радянські вожді й керівництво НКВД, приступаючи до реалізації масового терору, і заявляли, що арешти торкнуться виключно куркулів та кримінальних злочинців, але, здається, й самі не вірили у цю брехню. В надрах держбезпеки було вироблено інструкцію, згідно з якою, соціальний склад заарештованих визначався за 13 категоріями. Найперше, це були – «куркулі». Їх в нашій області репресували 3451 чоловіка (40,6%) від усіх жертв. Другою за масовістю стала категорія «колишні люди». Автор відповідної публікації В.Нікольський пояснює цей бюрократичний мовний зворот наступним чином: до цієї категорії було віднесено колишніх поміщиків, дворян, офіцерів, жандармів та торговців тощо, іншими словами, до арешту надавався кожний, хто не міг похвалитися чистотою соціального походження – з пролетарської сім'ї або родини селянина-незаможника. Під цим приводом в Чернігівській області репресували 3 369 осіб – 39,6% від загальної кількості. Третя категорія «злочинців» – так звані декласовані елементи: жебраки, безпритульні, злодії тощо. Їх нараховувалося 948 (11,2%). Ми бачимо, що абсолютну більшість заарештованих у 1937 р. склали саме прості люди: 91,4%. Привертає увагу і значна кількість заарештованих домогосподарок, утриманців та пенсіонерів – 119 осіб (1,4%). Жертви терору, записані до інших категорій «ворогів народу» розподіляються так: служителі культів – 67 (0,8%); кустарі – 34 (0,4%); службовці – 92 (1,1%); селяни-одноосібники – 201 (2,4%); колгоспники – 54 (0,6%); робітники – 3 (0,1%); червоноармійці – 63 (0,7%); командний склад РСЧА – 84 (1,0%); працівники НКВС – 16 (0,1%). Ці дані переконливо свідчать, хто був «ворогом народу» для влади. Виходить, що сам народ, бо майже половину заарештованих склали селяни – 43,6%. Зрозуміло, що й серед червоноармійців та командирів Червоної Армії, інтелігенції (замаскованої під назвою «службовці») теж було чимало вихідців з села.

Українців поміж заарештованих було 7 692 особи (91%), друге місце посідали росіяни – 177 чоловік (1,4%).

Які злочини інкримінували цій масі мешканців Чернігівщини? Нагадаємо ще раз, що в цілому керівництво місцевих управлінь НКВД переймалося тільки одним: виконати і по можливості перевиконати спущений згори ліміт, а вже рядові працівники (слідчі) мусили дбати про вибивання зізнань і вигадування складу

«злочинів». Оці колишні «куркулі», бо заможні селяни вже давно розпрощалися зі своїм майном і землею, «колишні люди», жебраки і «бомжі», селяни, службовці, пенсіонери і домогосподарки мусили зізнаватися в тому, що вони є лютими ворогами радянської влади – троцькістами (302 особи), есерами (26), фашистами (117), сектантами і церковниками (450). Як і слід було очікувати, найбільше виявилось членів «контрреволюційної націоналістичної організації» – 1221 чоловік. Список чернігівців, яких «трійка» судила за «контрреволюційну діяльність» виглядає так: по статтям «зрада Батьківщини» або «шпигунство» проходила 51 особа; «терор» інкримінувався 32 в'язням; диверсії – 31 людині; «шкідництво» ставилося у вину 159 заарештованим. І нарешті 5548 душ були звинувачені у причетності чи підготовці контрреволюційних повстань. Оскільки об'єктивних доказів цієї «ворожої діяльності» не існувало в природі, то слідчим залишалося тільки катувати свої жертви, щоб добитися від них підпису під заздалегідь підготовленими зізнаннями і, головне, списками інших «ворогів», котрих ще не встигли заарештувати. Жахливі приклади практичного застосування цієї схеми можна знайти у багатьох документальних творах. Щоправда, й сьогодні з'являються книжки, автори яких твердять, що ніяких незаконних арештів і тим більше катувань не було, чекісти справно виявляли і ліквідували учасників різних «змов», а невинних людей навіть пальцем не зачіпали.

У книжці «На казарменому становищі» В.Шкварчук наводить декілька переконливих доказів «гуманного» ставлення до заарештованих у Чернігівській області. «Першого секретаря Грем'яцького райкому партії Зелікмана Я.М. заарештували 12 вересня. Відвезли до Чернігова [...] 8 жовтня слідчі Безруков і Купчин посадили його на стілець. Виходячи, залишали за себе в кабінеті міліціонера або курсанта – арештант мав сидіти рівно, з піднятими ногами, не рухаючись і стулюючи повік. Очі сліпила яскрава електролампа. Спершу затерпли, почали опухати, перетворюватися на неслухняні колоди ноги. [...] Череп від світла, безсоння й голоду наче сплюснуло й стиснуло залізним обручем, на 4-5 день затьмарилася свідомість, з'явилися жахливі галюцинації. [...] «провідні спеціалісти» 4-го (секретно-політичного відділу) Трушкін і Тейтель обіцяють: шкуру здеремо, голову одірвемо, помстимося дружині і дітям». Мусія Власовича Куськала – завідувача партійним кабінетом Ніжинського райкому – допитував начальник Ніжинського РВ НКВД Баутін: «Бив наганом по ребрах, в живіт, опісля покликав помічників, прив'язали до стола і почали обробляти товстим кінцем кия, лінійкою з мідним пругом по шиї, по хребту, по кісточках плеч... Арештант здерев'янів, шкіра зчорніла, не дихнеш, а вони гамселять по ранах. Кий зламався, Куськало – ні». Дякуючи йому та Я.Зелікману, котрий теж не підписав зізнання, а відтак, і вижив, стало відомо про методи вибивання «зізнань».

Не вдаючись до емоційно сильних виразів та розлогих коментарів до цих відвертих та промовистих фактів, наведемо ще одну цитату із звернення «Меморіалу», в якій концентровано відбиті наслідки Терору: «Невтримний цинізм – зворотний бік дворушництва, вовча табірна мораль («сконай ти сьогодні, а я завтра»), втрата традиційних сімейних цінностей – і цими нашими лихами ми великою мірою зобов'язані школі Великого Терору, школі ГУЛАГу».

А взагалі-то не варто, на мою думку, вести довгі дискусії з тими, хто будь-якою ціною прагне обілити Сталіна, його соратників, «доблесних чекістів». У

суспільстві завжди знайдуться затяті прибічники державного терору, фанати «твердої влади», здатні перестріляти всіх, хто не погоджується з ними. Як правило, такі люди не відрізняються розумом, щоб зрозуміти, що їх точно так же зітруть «в лагерную пыль», коли в їхніх кривавих послугах вже не буде потреби. Історія Г.Ягоди і М.Єжова та їхніх «орлів» дуже добре ілюструє цю тезу.

Візьмемо офіційні дані з історії НКВД у нашому краї. Управління НКВД по Чернігівській області було утворено 13 липня 1934 р. До весни 1941 р. його очолювали: М.М.Тимофєєв (15 липня 1934 – 16 грудня 1936 рр.); Ю.Х.Кривець (16 грудня 1936 – 23 січня 1937 рр.); П.Г.Соколов-Шостак (23 січня 1937 – 20 липня 1937 р.); М.Б.Корнєв (20 січня 1937 – 26 лютого 1938 рр.); А.І.Єгоров (26 лютого – 2 грудня 1938 р.); П.П.Дмитрієв (8 січня 1938 – 28 березня 1941 рр.). Як повідомляють автори довідника «Кто руководил НКВД, 1934 – 1941 рр.» тільки двом із них пощастило померти у власному ліжку: М.Тимофєєв та П.Дмитрієв дослужилися до високих чинів і померли у семидесятих роках у Москві. Решта були розстріляні як «вороги народу». Не варто також вважати, що всі чекісти були виключно євреями. Список керівників чернігівського відділення показує, що з 6 осіб, тільки двоє належали до вищеназваної нації, троє були росіянами і один білорусом. Має рацію відомий український філософ і громадський діяч М.Попович (і до його думки варто прислухатися), що «в Чека ніхто не вибирав «представників нації» і взагалі ніхто не йшов за своєю охотою. В ЧК відбирала і посилювала партія. Всі ці капітани і комісари держбезпеки були не «представники» «єврейства» чи «москальства», а кадри. І той факт, що в українському НКВД довоєнного часу було так багато євреїв і так мало українців не обтяжує євреїв як націю і не виправдовує як націю українців: він тільки свідчить про те, що керівництво ЦК ВКП(б) довіряло українцям ще менше, ніж євреям».

Такі «кадри», любовно викохані партією, ніколи не засвоюють уроків минулого, вони його або не знають/волюють не знати, або сприймають у викривленому вигляді. Тож нехай катів оплакують їхні нащадки. Поговоримо про жертв Великого терору. У чому б не були винні ці останні, але на такий жахливий кінець не заслуговував ніхто з них.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Початок колективізації на Чернігівщині

Чернігівська губернія була заснована у 1802 р. До її складу спочатку увійшло 12 повітів: Борзенський (Борзнянський), Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський (з 1808 р. – Новозибківський), Сосницький, Стародубський і Чернігівський. У 1803 р. було утворено ще 3 повіти: Кролевецький, Остерський і Суразький. До 1917 р. ніяких адміністративних змін не відбувалося. У травні 1919 р. Мглинський, Новозибківський, Стародубський і Суразький повіти були передані Російській федерації.

Чернігівську губернію ліквідували на початку червня 1925 р., коли в УСРР запровадили нову схему адміністративного поділу: село, район (замість волості), округа, центр. На території колишньої Чернігівської губернії було сформовано 56 районів і 5 округ.

Дві дисертації з економічної географії, захищені з розривом у 40 років: 1950 і 1990, – дають уявлення про економічне та демографічне становище краю.

Тут чітко виділяють три економіко-географічні райони – південний з лісостеповим ландшафтом і майже половиною орної землі області; північно-західний – 45% всіх лісових угідь та 30% орної землі і північно-східний відповідно 34 і 23 відсотки. На Чернігівщині немає значних міст, окрім обласного центру, переважає мережа невеликих міських поселень, які до революції зазвичай називали містечками. Населення мешкало переважно в сільській місцевості.

Життя чернігівського хлібороба ніколи не відрізнялося особливою заможністю: зернові культури не давали високих врожаїв, рятував «другий хліб» – картопля, розвивалося тваринництво, існувала стійка традиція культивування технічних культур – різних у кожній із вищеназваних зон.

Як і скрізь по Україні, сільський люд цупко тримався за землю, дотримувався усталених прийомів господарювання, був назагал байдуже (якщо не вороже) налаштований стосовно планів докорінної перебудови СРСР на соціалістичних засадах. У концентрованому вигляді останні зводилися, згідно з висновками відомого дослідника В.Марочка, до задоволення наступних потреб держави: «знищення соціальної бази «українського сепаратизму», ліквідації приватного сектору, утвердження державної організаційної форми сільськогосподарського виробництва з використанням дешевої і підневільної робочої сили, забезпечення умов для централізованого й абсолютно прогнозованого хлібопостачання промисловості, армії, військ НКВС, формування експортного фонду. Для ВКП(б) та особисто для Сталіна всі перелічені завдання були стратегічними, а основними тактичними завданнями початку 1930-х рр. стали обсяги і темпи хлібозаготівель».

Аналізуючи ситуацію, яку витворила нова політика на селі, відомий український філософ М.Попович гранично чітко і недвозначно сформулював основні її риси: «Суть справи полягала в тому, що масовим репресіям підлягали зовсім не куркулі. [...] поняття «куркуль» стало не економічним, а політичним. «Розкуркулювали» насамперед заможних; мета колективізації полягала в знищенні «середнього класу», незалежних виробників, які могли б опиратися терористичному режиму. Але цьому служила вся колективізація, не акція «ліквідації куркульства». Під останнім гаслом крилася не ліквідація якогось визначеного прошарку, а нещадний і масовий терор щодо селянства в цілому, метою якого було посіяти жах і назавжди зламати волю до опору мільйонних мас населення, змусивши якомога ширше коло активістів вмочити свої руки в крові, щоб ніхто не мав шляхів до відступу.

Основною і найнапруженішою «партійною роботою» на селі стало, таким чином, зовсім не утворення колективних господарств і залучення до них максимуму селян. Головне було в репресивній діяльності ОДПУ та сотень тисяч підключених до політичної поліції активістів, яка мала на меті фізичне винищення величезної кількості ні в чому не повинних чоловіків і жінок, стариків і дітей. Це був плановий геноцид. На фоні організованого жаху і стало можливим і навіть легким «створення колективних господарств».

Проте, ці справжні цілі трималися у секреті, навіть середня ланка партійно-державних функціонерів не завжди розуміла глибинну, істинну суть широко пропагованих перетворень. Тому й не дивно, що сумнозвісна сталінська

модернізація аграрного сектору економіки звалилася на плечі розгублених селян, як сніг на голову. До аналогічних висновків можна прийти, проаналізувавши свідчення тих, хто пережив лихоліття 1933 р. Практично всі респонденти вважають, що голод був наслідком колективізації, що вона породила розкуркулення, непосильні збирницькі хлібозаготівлі, панування по селах жорстоких, брутальних і ненажерних, як саранча, «активістів», але в чому суть колективізації, в чиїх інтересах вона здійснювалася такими нелюдськими методами, чи мала якісь позитивні наслідки – сказати не можуть. Іншими словами, «добровільне об'єднання селян-одноосібників у великі колективні господарства» – міф, за яким приховувалися справжні цілі партійно-державного курсу, котрий повністю ігнорував інтереси селянства, більше того, свідомо і цілеспрямовано приносив їх у жертву досягненню мети – у стислі терміни перетворити СРСР у індустріально-аграрну державу.

Отже, бачення сенсу колективізації «верхами» і «низами» – це погляд з принципово різних позицій: тих, хто відбирав, мордував, і тих, хто всіма силами опирався грабунку, захищаючи своє майно, людську гідність, саме життя.

Ми не будемо цитувати відповідні фрагменти із партійних і радянських документів. Колосальна кількість їх оприлюднена і дає повне уявлення про те, якими методами селян заганяли до колгоспів. Зауважимо лише, що колективізація – це не тільки сільська політика. Так, відомий український історик В.Кульчицький у книзі «Голод 1932 – 1933 років в Україні» вказує на тло, на якому вона реалізувалася: «Встановлення нереальних планів, назване самим Сталіним «підхльостуванням» країни, переслідування технічної інтелігенції за звинуваченнями у «шкідництві», педалювання «куркульської загрози» на селі, чистка лав державної партії від усіх, хто не бажав бездумно виконувати директиви вищих органів, – все це створювало атмосферу істерії, в якій тільки й можна було здійснювати кампанію суцільної колективізації».

Подивимося, як це крайнє загострення суспільного життя проявилось на Чернігівщині. Ще напередодні «великого перелому» на місцях розпочинають низку заходів, яка має на меті з точки зору здорового глузду одне: посіяти ворожнечу у селі, нацькувати на так званих куркулів незаможників. Чернігівський окрвиконком звітував ВУЦВК УСРР про землевпорядкування на користь «бідняцько-незаможницьких мас» і організацію «віддалених виселків для заможних селян». У ході акції перерозподілили 7000 га, довівши в середньому розмір бідняцьких господарств до 4,3 га. Пересічне куркульське господарство з угіддями визначалося у 9,9 га. Оці 5 з половиною гектарів малородючих земель стали причиною загибелі цілих родин, свого роду вододілом життя та смерті.

Коли зверху пролунали вказівки щодо суцільної колективізації, то в багатьох районах місцеве керівництво стало, з одного боку, на шлях залякування селян, а з іншого, оказамілювання. Так, у с. Серединка (тепер Чернігівського району) за колгосп проголосувало тільки 174 селяни із 854, хто мав право голосу, що аж ніяк не завадило голові Олишівського райвиконкому відрепортувати, що село «перейшло на суцільну колективізацію». Аналогічна ситуація склалася у селах Олишівка і Ладинка. Найбільш дійовим засобом змусити селян писати заяву до колгоспу стала загроза розкуркулення.

Сам Сталін націлював своїх слухняних виконавців на активніше його впровадження. Виступаючи у грудні 1929 р. на конференції аграрників-марксистів

вождь, як відомо, заявив: «Тепер розкуркулювання в районах суцільної колективізації не є вже простий адміністративний захід. Тепер розкуркулювання становить там складову частину утворення колгоспів. Знявши голову, за волоссям не плачуть». Цей моторошний зразок гумору вождя дає ключ до розуміння, як насправді виглядала ліквідація куркульства як класу.

Провідні сучасні історики, зокрема, С.Кульчицький, мають всі підстави вважати: «Радянська влада всерйоз готувалася до здійснення колективізації терористичними методами. Основним було обрано метод «ліквідації куркульства як класу». «Сумна доля «куркулів» повинна була залякати всіх інших». Протягом 1928, 1929, 1930 та в січні – травні 1931 рр. органи ДПУ заарештували в Україні 49 754 куркулів. Ми не маємо узагальнених даних про заарештованих у нашому регіоні, але, вочевидь, арешти мали місце і носили масовий характер.

Про свавілля і повну відсутність об'єктивних критеріїв у визначенні куркульських господарств йдеться в одному з численних листів до Голови ВУЦВК Г.Петровського. Його автор «бувчий батрак, червоний партизан, викладавець» фізики у київському вузі писав у лютому 1932 р., що його батька, теж червоного партизана, розкуркулили у с. Червоний Колодязь Ічнянського (тепер Ніжинського) району. Привертає увагу неймовірно брутална форма типового, на жаль, дійства: це був «наскок цілого десятка «ширих» революціонерів. Ламають клуню, грабують все у хаті, забирають картоплю, тягнуть з погребя уже кислу (з бочки) капусту, висипають з рукавців пшоно, забирають готові 3 пуда наколотих для палива дров. Розгромляють хуже, аніж гетьманська банда у 1918 р. Гетьманська банда [...] забрала лише одну коняку та одіж за те, що я і батько були партизани. Щирі ж «революціонери» забрали все: корову, кобилу, 4 вулики, картоплю, як кажуть, усе «під мітлу». Таких історій – море, за кожною з них людська трагедія і як віддзеркалення – людські ницість, підлість і жорстокість.

До речі, у назвах новостворених колгоспів, члени яких почували себе господарями у відібраних хатах, хлівах, клунях, дуже часто фігурує епітет «червоний». Відомий на Чернігівщині письменник і публіцист В.Шкварчук знайшов навіть назву «Червоний багнет». Дійсно, у переносному значенні кожний колгосп став багнетом, чіє вістря спрямовувалося у саме серце українського селянина. Породження фантазії якогось безвісного ентузіаста колгоспного будівництва дуже вдало характеризує саму сутність партійно-державної політики на селі.

Справді, діяльністю активістів керувала вся потужна державна машина СРСР. Чиновний люд із шкури ліз, щоб переламати настрої по селах. Досить часто з метою залякування селян, вилучення із сіл осіб, котрі з точки зору влади становили загрозу для її планів, використовували судову систему. Так, 23 червня 1930 р. у с. Гнилиця (тепер Знам'янка Прилуцького району) на закритому судовому засіданні розглядалася справа чотирьох «куркулів», їм інкримінували тероризування сільського активу, підпал клуні з фуражем, антирадянську агітацію і створення «контрреволюційного угруповання», яке й скоїло всі вищеназвані злочини. Всі отримали по десять років суворої ізоляції, конфіскацію майна, заборону мешкати на батьківщині протягом 5 років по закінченню терміну ув'язнення. В окремих випадках навіть показові суди влаштовували над тими селянами, котрі не могли виконати планів хлібоздачі. Куркулів с. Більмачівки Бахмацького (тепер Ічнянського) району судили 27 жовтня 1930 р. Їхні запевнення, що хліба немає,

викривали пильні свідки, які підгледіли, куди ховали зерно. На неплатників чекала сувора кара, а бідняки й середняки начебто раділи з присуду й просили «улаштувати процеси над рядом куркулів, що не виконують законів радянської влади».

І все-таки успіхи були незначними, що знайшло своєрідне відображення і на сторінках місцевої преси. Всі три округи сучасної Чернігівщини були аграрними, але Ніжинщина і Прилуччина (до складу останньої входило і декілька районів сучасної Полтавщини та Київщини) відносилися до тієї зони, де колективізація, принаймні, у декількох районах мала стати суцільною, тому їхні газети були переповнені відповідною інформацією. Хоча 1930 р. суттєво вплинув на тематику окружних газет: чернігівської «Червоний стяг», ніжинської «Нове село» та прилуцької «Правда Прилуччини», але переважна частина публікацій про хід колгоспного будівництва, закликів до об'єднання в колгоспи припадає на дві останні. Як завжди, успіхам перешкождали різні вороги, з поміж яких на перше місце висувуються куркулі.

Впровадження «нового життя» відбувалося на тлі грандіозної навали на село: морального і часто фізичного знищення «куркуля», безпрецедентного насильства проти українських хліборобів в цілому, що полягало у втягуванні селянства за допомогою різних методів до так званого колгоспного будівництва, викачуванні коштів для індустріалізації і дострокового виконання (за 4 роки) першого п'ятирічного плану, обкладання непосильними податками, вилученні хліба тощо. Саме на досягнення цих цілей були спрямовані сили партійних, комсомольських, радянських та профспілкових органів і в нашому краї. Читаючи тогочасні документи, практично неможливо встановити, де закінчувалася одна гілка влади і розпочиналася наступна. Це був тотальний наступ, якому підпорядковувалося все інше.

Складається враження, що місцева влада й сама не уявляла, як організувати колгоспне виробниче життя, а тому втішалася формальним їх заснуванням. Зате з неймовірним ентузіазмом боролися з куркулями. Пильні сількори невпинно викривали їхні підступні наміри. Деякі з дописів відрізняються дріб'язковістю, за якою, очевидно, приховується рідкісний цинізм і прагнення звести особисті рахунки. Так, «Комсомольці» з села Щаснівки (Ніжинська округа) повідомили, що місцева вчителька Страдомська «до дітей попів, дяків, куркулів більш прихильна, ніж до бідняків. Учневі-бідняку Тулиголовцю не допомогла розв'язати математичного завдання, а попову дочку запрошує до себе додому і підучує». Цей донос, вміщений у рубриці «Виявляємо шкідників», започаткованій газетою «Нове село», був далеко не поодиноким. Від ніжинців не відставали і їхні колеги в інших округах. Здається, що суспільство охопила манія викриття і доносительства. Сількор «Незаможний» надіслав до «Червоного стягу» повідомлення, що в Чернігівському сільськогосподарському технікумі навчається син куркуля із с. Буди Олишівського району. Юнака виключили із навчального закладу. На Прилуччині багато уваги приділяли, крім боротьби з «глитаями», антирелігійній «роботі», про яку писали у рубриках типу «Руйнуємо фортеці облуди, темряви, нищимо кубла класового ворога»: «робітники спілки будівельників у Прилуці [...] оголосили збір ікон. За один день знесли у клуб понад 2 сотні «богів», щоб знищити їх і остаточно порвати з релігією», – писала «Правда Прилуччини».

Ставка найчастіше робилася на молодь: комсомольців прагнули будь-якою ціною відірвати від родини, звичного середовища, використати як таран для руйнування підвалин селянського побуту. Такими методами створювали ту атмосферу істерії, загальної підозри, недовіри, страху, непевності у завтрашньому дні, що якраз і сприяла ловлі рибки у мутній водичі. Всіляко заохочувалося зречення батьків із так званих «колишніх людей», куркулів, одноосібників, служителів культу. Газети залюбки друкували документи на кшалт: «Пориваю з батьком попом. Після довгих суперечок з батьком, що попує в с. Варва, щоб він покинув попувати, я переконався, що батько релігійний фанатик і на нього ніякі докази не впливають. Пориваю будь-який зв'язок з батьком, бо він заважає будувати соціалістичне суспільство, бо він ворог». Далі йдуть прізвище та ініціали. Один з наступних номерів газети «Правда Прилуччини» вмістив зречення і самого варвинського священика, але чи вдалося зв'язати докупи так підступно розірвані сімейні узи?

Вихідцям із соціально благополучних сімей багато чого прощали. Навіть незнання азів політграмоти не вважалося підставою для виключення чи догани для тих, хто був членом комнезаму. Син бідняка, член Свидовецького осередку (Бобровицький район), відповів тільки на два із 8 запитань, поставлених комісією: «Яку участь приймав у громадській роботі?» і «Що вище на селі С.Р. [сільрада] чи КНС?» – відповідно: «Працюю по колективізації» та «КНС». На інші питання, які не виходили за межі мінімуму політпросвіти: «Що таке нова економічна політика або неп?», «Що таке КІМ, КП(б)У, ВКП(б)?», «Чим комсомолец мусить відрізнятися від позапартійної молоді?», «Що сказав Ленін на 3-му з'їзді комсомолу?», «Що таке конституція?», незмінно отримували відповідь «Не знаю». Його, зрештою, виключили, але за зв'язок «з чужим елементом», «п'янку» і «фуліганство».

Молодь, особливо студентську, часто використовували для різних акцій на селі. Так, вакації («перерва») у Чернігівському технікумі «вогнетривалого» будівництва розпочалася 25 березня 1930 р. Близько 200 студентів виїхало на село, щоб допомогти громадським організаціям зламати опір куркулів. Ніжинський ІНО у середині січня цього ж таки року направив десант своїх студентів по селах у кількості 7 «ударних груп» по 10 осіб у кожній для організації осередків безвірників.

Зовсім не випадково всі наявні пропагандистські засоби, організаційні можливості були використані для того, щоб розколоти село. З Кремля лунали заклики посилити наступ на куркулів. Саме це слово «куркуль» набувало загрозливого значення. Очевидно, що не менше важив для затятих колективізаторів і селянський рух опору. Лякаючи розкуркуленням, компартійна влада, гнала селян до колгоспів, але на перших порах затяті колективізатори отримали селянський рух опору.

Протидія колективізації

У роки громадянської війни і тривалий час по її закінченні Чернігівщина, як відомо, перетворилася на один із важливих центрів селянської війни. П.Ісаков нарахував у краї 25 повстанських загонів, інформація про діяльність яких відкладалася в архівних документах. Усій Україні стали відомі імена отаманів Ангела, Галаки. Партизанський загін Степана Несукая діяв у 1924 р. у Сосницькому, Борзнянському, Конотопському районах. Його напади були досить дошкульними для радянської влади: повстанці зуміли взяти на абордаж пароплав, що рухався по Десні,

обстріляли потяг, вступали в бій із загонами озброєної міліції. Інформація про цей загін була оприлюднена у газеті «Наш вік» (Торонто, Канада) у 1950 р.

С.Кульчицький вважає, що керівництво ВКП(б) добре розуміло, що здійснення суцільної колективізації можливе лише «за допомогою силових засобів», відтак було проведено масове вилучення зброї. Український поет і громадський діяч І.Качуровський звернув увагу, що навіть собак по селах постріляли. А ще село «систематично розколювалося за майновою ознакою». Органами партійно-державної влади розпочалося брутальне цькування так званих куркулів, яких вивели до перших рядів численних категорій ворогів народу і прагнули повністю винищити, попередньо ізолювавши від сільської громади.

Як би ретельно не виявляли «політичних бандитів», зрозуміло, що по чернігівських селах було приховано чимало зброї, та й людей, які добре володіли нею, вистачало. Тому не важко було спрогнозувати реакцію селян на початок наступу на одноосібників. Уже у 1928 р. по селах Прилуцької округи було вчинено 6 убивств і 10 замахів на сільських активістів. «Куркулі» поширювали прокламації та листівки з погрозами. Звичайно, повної довіри така інформація не викликає, бо сільські злочини могли і не носити політичного характеру, проте й заперечувати численні факти незадоволення селян неможливо.

Ще раз звернемо увагу на ту обставину, що для сільського загалу (за виключенням купки комнезамівців та партійців і, звичайно, люмпенів, котрі прагнули пожитися за рахунок чужого добра), ідеї колективізації були повністю ворожими і настільки далекими, як далекою була Наталка Полтавка від Рози Люксембург (порівняння Д.Донцова). Не можна собі навіть уявити такого вправного агітатора, який би умовив тверезомислячих, практичних сільських дядьків добровільно відмовитися від того, що складало сенс їхнього існування – землі, худоби, реманенту, господарства. А оскільки прислані із міста робітники і самі до пуття не знали, навіщо так уже потрібно було засновувати те колективне господарство, і як воно має виглядати на практиці, то основними їхніми аргументами були матюки, перемішані з погрозами та нагани. Отож, соціальне напруження на селі аж зашкалювало.

Оприлюднені В.Шкварчуком матеріали із секретних архівів та й інші джерела засвідчують наявність на Чернігівщині потужного руху опору. У них зафіксовано численні прояви невдоволення діями радянської влади на місцях і в центрі області. Це – лайки, погрози, прокльони, уїдливі репліки на адресу більшовицького керівництва, якісь, на перший погляд, зовсім уже безглузді вчинки, котрі б могли викликати сміх, коли б за ними не стояли горе, відчай, безнадія.

Як влада не чистила комсомольську молодь, але викоренити у всіх дух непокори, прищеплені від діда-прадіда уявлення про споконвічні селянські цінності не змогла. Студенти Холминського сільськогосподарського технікуму (тепер Корюківський район) створили неформальну «нашу плеяду» і випускали листівки із закликами до селян не поспішати до колгоспів: «Наближається час перевороту – будете вільними, потерпів трішки!».

Оприлюднені відомості і про збройний опір початку невинної колективізації, а потім вбивства, побиття, підпали активістів і найбільш заподаних колгоспних керівників. На жаль, досить важко виокремити справжню інформацію про замах та терористичні акти від пропагандистської тріскотні, якою

були переповнені шпальти тодішніх газет. Так, «Правда Прилуччини» за 25 січня 1930 р. вмістила досить беззмістовну замітку під гучним заголовком: «Поклали край завидівській глитайсько-терористичній зграї». Хто до неї входив і головне, що вона накоїла, дізнатися з тексту неможливо. Трохи більше інформації у іншій замітці з цієї ж газети: на початку січня 1930 р. завершився суд над учасниками «сокиринської петлюрівсько-терористичної організації». Отаманом у них був Андрій Лісовий. 13 учасникам винесли вирок: розстріл. Знову ж таки не можна зрозуміти, за що прирекли на смерть цих людей. Складається враження, що суспільну думку націлювали на сприйняття самого слова «куркуль» як законну підставу для смертної кари. Городнянська районна газета «Комунар» поінформувала читачів про вбивства голови колгоспу у с. Дібровному, уповноваженого райкому партії у с. Хрінівка, міліціонера у с. Бурівці. Очевидно, що кожний такий факт використовувався для наступу на селян. Ось як колективізували с. Здрягівку цього ж району (зберігаємо стиль і висновки сучасних авторів): «На кожну вилазку класового ворога партійні та комсомольські організації, преса відповідали посиленням організаторської і політичної роботи серед селянства, рішучим наступом на куркуля. Так, після вбивства в Здрягівці комсомольця І.М.Кравченка редакція «Комунара» та райком комсомолу відрядили в село свої ударні бригади, провели там кілька зборів селян, організували «червоних сватів», обходили з ними двори бідняків та середняків. До колгоспу вступили майже всі господарства. Повідомлення про це газета надрукувала під заголовком «Суцільна Здрягівка». Прямим контрастом до цього ідилічного сюжету можуть бути матеріали про справжнє ставлення активістів до «класового ворога», вміщені у довідці заступника голови ДПУ УСРР К.Карлсона «Про випадки самосудів в районах України» від 26 червня 1933 р. Так от, у с. Рижики Чернігівського району у травні 1933 р. «за ініціативою групи активістів колгоспів були проведені обшуки у 7 бідняків одноосібників, запідозрених у крадіжках коренеплодів. У одного із них при обшуку виявили викопану картоплю. Активістами були затримані 5 чол. (2 при обшуку зникли). Затриманих доставили до клуні колгоспу, де забили кіллям й залізними прутами, внаслідок – всі 5 чол. вбиті. На наступний день було організовано пошук тих, що сховалися... Останніх затримали в лісі, доставили в комору колгоспу і також вбили. Ініціаторами і учасниками самосуду були 9 активістів-колгоспників». Отже, якщо крадіжка картоплі викликала таку лють, то можна собі уявити, що творили «червоні свати», коли вбивали одного з них.

Взагалі донесення ГПУ виглядають значно змістовнішими і відвертішими у порівнянні з інформацією тодішньої преси. Одне з них, у якому розповідається про повстання жителів с. Боршна 30 травня 1930 р., вперше було опубліковано в прилуцькій газеті «Світанок над Удаєм» (1994, № 9). «На сільських зборах селяни висунули такі вимоги: відкрити церкву, звільнити з в'язниці священника, повернути висланих куркулів, закрити сільраду, розігнати колгосп.

Після цього натовп у кількості 250 чоловік вирушив на місто Прилуки з гаслами «Зруйнуємо в'язницю, не залишимо каменю на камені». У першій шерензі йшов голова сільської ради. Біля с. Дідівці ми зупинили натовп. Повернувшись у село, організатори виступу відрядили гінців у сусідні села за підмогою. О 1-й годині ночі 30 травня наш загін у кількості 70 чоловік таємними шляхами зайняв с. Боршну. Ми оточили церкву, де був штаб заколотників, на дзвіниці вдарив дзвін. На

дзвін почали сходитися селяни, які оточили наш загін. Одночасно з обох боків почалася стрілянина. Було зроблено близько 100 пострілів. З невідомі особи протягом години відстрілювались в яру. На другому кінці села спалахнула клуня. Натовп вигукував: «Бий бандитів. Геть радянську владу. Хай живе царат». Було побито 3-х міліціонерів і комсомольця. Ми відбили їх у селян і пострілами у повітря розігнали їх. Заарештовано 25 організаторів заколоту».

Не минула Чернігівщину і хвиля так званих «бабських бунтів». У с. Шестовиця Чернігівського району натовп селян, близько 500 осіб, «переважно жінок», напав на бригаду, що вилучала майно у куркуля, відібрала всі речі і побила бригаду». Аналогічний випадок мав місце в с. Красний Колядин (тепер Талалаївського району). Ще й сьогодні жителі с. Рогізки Сновського (тепер Щорського) району пам'ятають про знаменитий виступ місцевого жіноцтва, які декілька днів не допускали в село представників влади.

Одне з найбільш відомих повстань, яке відбулося в початковий період колективізації і одержало значний резонанс, – повстання під проводом Я.Рябченка. В українському незалежному часописі «Неділя» (Німеччина, 1951, ч. 13) В.Скуйбіда вмістив статтю про цю подію, у котрій легенди тісно переплітаються з дійсністю. Зокрема, автор прагне показати свого героя свідомим борцем проти більшовицького «ката». Колективізація і масові розкуркулення відкрили йому очі: він побачив, що «власними руками допомагав одягати московське ярмо на свій народ». Далі йдеться про встановлення контактів з 21-м чернігівським територіальним полком, курсанти полкової школи якого під командою майора Губаренка нібито відмовилися воювати з повстанцями і перейшли на їхній бік. Щоб придушити повстання, з Москви була надіслана дивізія внутрішніх військ. М.Вербицький у книзі «Найбільший злочин Кремля» (Лондон, 1952) теж згадував про це повстання, яке «навесні 1930 року» охопило Городнянський, Ріпкинський, Сновський, Менський та Сосницький райони. І далі автор повторює версію про те, що надіслана з Москви дивізія «оточила райони повстання з боку Гомеля, Бахмача, Чернігова та задушила його в найжорстокіший спосіб». Набагато реалістичною виглядає ця ж історія в інтерпретації В.Шкварчука.

Яким Рябченко – уродженець с. Тупичів Городнянського повіту – був свого часу більшовиком, червоним партизаном, головою сільради, міліціонером, і навіть чекістом, але така зразково-показова кар'єра зрештою увірвалася, і він знову почав господарювати на селі. Як і багато інших селян, колишній партизан сприйняв колективізацію як brutальне і нічим не спровоковане зазіхання на добро і свободу хліборобів. У Рябченка знайшлося чимало однодумців по селах Городнянщини, серед них багато колишніх червоних партизанів, чий сподівання на радянську владу розвіялися вщент. У Писарівському лісі зібралося 300 – 400 повстанців. Найбільшою їхньою проблемою був брак зброї. Вирішальний бій із загonom міліції, направленим із Городні, стався 28 червня 1931 р. Сам Рябченко був тяжко поранений і потрапив у полон. Його та ще 17 повстанців засудили до смертної кари.

У зв'язку з цим повстанням В.Шкварчук оприлюднив ще одну інформацію, яка стосується значно пізнішої доби. У вересні 1989 р. Чернігівська обласна прокуратура реабілітувала усіх причетних до цього повстання, але у березні 1991 р. скасувала свою постанову як помилкову, бо Рябченко та його товариші начебто все-таки були бандитами. Так і повисло в повітрі це питання, ким же були повстанці проти колгоспного, як тоді часто обурювалися селяни, кріпацтва, борцями чи

кримінальними злочинцями. Пора вже остаточно визначитися щодо трактування цього феномену. І ще один момент: не тільки вищезгадані публіцисти із діаспори, але й С.Кульчицький писав про те, що на Чернігівщині селянські повстання придушувалися регулярними військами. Отже, на часі ретельне вивчення цього питання.

Вже оприлюднені документи засвідчують, що цей рух досить глибоко позначився на житті городнянського села: у березні 1932 р. Київський окружний суд у м. Городні судив матір і сина Овчарів. Матері було 63 роки, вона неписьменна і «несудима». Її молодий син (парубку всього 19 років) характеризувався вкрай негативно: попри те, що Овчарів вважали заможними (у вирокі перераховується все майно, включно з чотирма «штуками» дрібної рогатої худоби), зазначається, що у 1928 році хлопця судили за хуліганство, а в 1931 р. він «перебував у банді Рябченка». Далі виясняється, що вся заможність невеличкої родини уже в минулому: їхнє майно описане за «невиконання державних зобов'язань». У селян викликало природне обурення «вилучення» (так делікатно названо грабунок) сільським активістом П.Чехом – бригадиром по «виконанню різних політично господарчих кампаній – «деяких речей та одяг із скрині». Суд поспішив виправдати грабіжника, заявивши, що це зроблено «за невиконання твердих завдань по хлібозаготівлі». Стара мати лаяла бригадира, а коли у нього підпалили клуню, то звинуватили Овчарів. Сину пригадали його «бандитське» минуле і запроторили на 8 років до виправно-трудових таборів, а мати одержала 2 роки. Щоправда, Верховний суд УСРР, розглянувши касаційні скарги родини, все-таки відмінив рішення про покарання сина, бо жодних доказів, окрім свідчення Чеха, що юнак перебував у банді, не виявили. Це показує, як цинічно маніпулювали різні пройдисвіти страхом влади перед повстанським рухом.

Ось так діяла радянська судова система: вона виправдовувала будь-які злочини, вчинені «своїми» і була нещадною до класово чужих елементів. Навіть у випадку, коли викачування хліба і заганняння до колгоспу перетворювалися на кривавий терор з боку сільських активістів, жертвами якого ставало населення цілих сіл, і судова система мусила хоч якось реагувати на ці злочини, то вирокі були напрочуд м'які, а, головне, нерідко й не виконувалися.

З іншого боку, будь-який вияв протесту нещадно карався. Так, у січні 1933 р. згідно з постановою судової слідчої бригади облпрокуратури за фразу: «колективізацію роблять для панщини, щоб ми були раби» – було розстріляно, 50-річного інваліда, безрукого Омелька Дігтяренка.

Все це ніяк не означає, що злочинів проти найбільш заповзятих активістів «колгоспного руху» не було. У газетах за цей ж рік часто трапляються повідомлення про винесення смертних вироків за вбивства активістів та колгоспного керівництва, підпали і т. п. Але докази, що злочини чинилися на «класовому ґрунті» практично відсутні. Історики запевняють, що була настанова зверху: всі подібні випадки трактувати виключно, як куркульський терор.

Селянський рух був неорганізованим і стихійним і вже тому програвав державним структурам, котрі діяли за єдиним планом. Політичні партії, ідейні течії українства, лідери, котрі могли б згуртувати народ, очолити його, програвши в ході революції 1917 – 1921 рр., опинилися у вигнанні, потрапили до в'язниць та концтаборів, багато хто загинув.

Щоправда, були випадки, коли партійні функціонери середньої ланки виступали проти аграрної політики партії. 38-річний комуніст, завідувач оргвідділу Носівського райкому КП(б)У Володимир Яременко відкрито протестував проти розорення селян і закликав своїх однодумців до виходу з партії. Із зібраних ОГПУ свідчень випливає, що він практично усунувся від проведення хлібозаготівель у с. Лихачово, куди його направили на початку листопада 1932 р. Він нібито говорив своїм колегам: «Хлебозаготовки настолько непосильны, что их никакими способами выполнить нельзя. У крестьянина требуешь хлеб, а сам знаешь, что хлеба у него нет. Все это к хорошему не приведет. Я не могу идти против масс. Крестьянство плачет от проводимой политики». Бунтар збирався здати свій партійний квиток, але, ймовірно, був заарештований раніше. Його демарш набув широкого розголосу в республіці. В.Яременка було зразково покарано. Його прізвище згадувалося навіть у сумнозвісній постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та у Західній області серед імен «Арестованных изменников партии на Украине как организаторов саботажа хлебозаготовок», яких керівники партії та держави зобов'язували: «предать суду, дав им от 5 до 10 лет заключения в концентрационных лагерях». Через цей виступ і весь партапарат та державні органи Носівського району потрапили на «чорну дошку» ОГПУ та ЦК КП(б)У. На початку січня 1933 р. обласна газета «Більшовик» помістила замітку під промовистою назвою «Костюченко – ворог робітничої кляси». Це, як виявилось, колишній член Носівського бюро РПК і голова райпрофради, який не тільки не зумів організувати хлібозаготівлі у с. Коломійцевці (35% до плану), але й «не розпізнав «запеклого класового ворога – Яременка». Невдачу вже вигнали з партії, зняли з роботи, але авторів допису ще хочеться крові – мало покарали.

Щойно опубліковані дані ДПУ УСРР «про протидію хлібозаготівлям з боку комуністів і комсомольців у серпні – листопаді 1932 року» показують, що у Чернігівській області факти виступів проти лінії партії мали місце у 42 селах і 20 районах. У них звинувачувалося загалом 73 партійці і комсомольці. Цікаво, що 19 особам інкримінували відмову від виконання планів по хлібозаготівлі, і практично всім (70 чоловік) приписували «опортуністичні настрої».

Репресивні органи оперативно реагували на подібні факти «порушення партійної дисципліни» і несанкціонованого спілкування з «ворогами народу». Чим закінчувалися такі доноси, добре відомо.

І все-таки спроби привернути увагу до неподобств на місцях були непоодинокими, хоча жодних натяків на організованість не можна виявити. Деякі комсомольці як, наприклад, наш земляк з с. Осіч Бахмацького району вісімнадцятирічний А.Бурдюк написав листа-скаргу до Наркомату робітничо-селянської інспекції, обурений побаченим у Бахмацькому та Коростенському (це Житомирщина) районах: тут «*ходят сотни голодных людей...*». Але разом з тим, він вважав (настільки щиро, важко судити), *це «робота контрреволюційної організації»*.

Варто ще раз наголосити, що побоювання влади щодо масових повстань не справдилися. Історик В.Марочко називає принаймні три причини, які дають відповідь на питання «чому народ не повстав»: по-перше, «селян штучно поділили на бідняків, середняків і куркулів, зіткнули їх між собою на «класовому фронті»; по-друге, розгортанню повстанського руху завадив голод. Нарешті, державний терор був такий потужний, що будь-які спроби виступів негайно придушувалися. Ця

проблема ще не знайшла свого наукового розв'язання на Чернігівщині, зокрема, слабо вивчений повстанський рух на початковому етапі колективізації.

Чернігівщина на завершальному етапі колективізації

На жовтень 1931 р., як відомо, суцільна колективізація в Україні була завершена. Але обнадійливі (для радянської влади) показники стосувалися в основному степової та лісостепової зон. У прикордонних районах та на Поліссі вони не виглядали такими переконливими.

Та обставина, що колективізація у регіоні набула дещо дивної форми: більшовики немовби примірялися до поліського села, з якого боку його краще проковтнути, але не поспішали із вирішальним стрибком, що взагалі-то для них не характерно, може мати декілька пояснень. По-перше, влада не володіла достатніми силами для здійснення суцільної колективізації по всіх округах одночасно. Наявні кадри були кинуті на райони з потужним зерновим виробництвом. Тому поки що мусили вдовольнитися далеко не блискучими результатами: у 1932 р. до 15-річчя «Жовтневої революції» – було колективізовано близько 50% усіх селянських господарств. Динаміка росту колгоспів вимальовується наступним чином: на 20 лютого 1930 р. в них об'єднали 12% селянських дворів від загальної кількості господарств, на березень 1931 р. відповідно 25%, а в жовтні цього ж року – 33%. У 1932 р. посіви одноосібників хоча й не на багато, але перевищували обсяг колгоспних посівів.

У залежності від того, в яку регіональну категорію потрапляв той чи інший район, визначали і його місце у ході колективізації. Так, Варвинський район входив до складу Лівобережжя. На 10 квітня 1931 р. у ньому було колективізовано 46,8% селянських дворів і він потрапив до числа відстаючих, бо не дотягнув до 50 відсотків з гаком, а Ічнянський район із зони Полісся за показник 46, 9% був відзначений серед кращих.

Жодної привабливості в очах селян і навіть новоспечених колгоспників праця в колгоспі не мала, бо забезпечити сталим заробітком не могла. Відтак склалася ситуація, контури якої чітко окреслено в одній із останніх робіт В.Кульчицького: «Держава знайшла сили, щоб загнати селян у артілі, але не спромоглася у перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що їхня праця на колгоспних полях не компенсується державою. Тому їхні трудові зусилля зосереджувалися на тому, що вони встигли відвоювати у держави в 1930 р. – присадибній ділянці Тут вони працювали з ентузіазмом, присадибна ділянка хоч якоюсь мірою рятувала їх від голоду».

Владні органи, покликані здійснювати контроль за виробничим процесом у колгоспному секторі, пробували розібратися, які ж прибутки одержали колгоспники, але зазначивши, що начебто у Новобасанівському районі вартість трудодня 1 крб. 60 коп., а в Прилуцькому – 1 крб. 03 коп., відмовилися від наміру через недосконалість та заплутаність обліку праці. Пильні сількори, які, мабуть, були щиро переконані, що колективізація здійснювалася в інтересах незаможних селян, зустрічаючися з протилежними фактами, обурювалися: «В с. Шаповалівці Борзнянського району Конотопської округи в СОЗі «Переможець» правління цього СОЗу Мажара К.,

Ященко Н. та голова сільради Розинка тільки й роблять що пиячать, а наймити в СОЗі ходять босі та голі, нікому за них турбуватися».

З іншого боку, керівництво мало тільки один засіб заохочення незаможників – дивитися крізь пальці на грабунки, мародерство, знущання, які вони чинили на селі. Це був одночасно і спосіб «кров'ю» прив'язати до себе людей. У книжці В.Шкварчука наведені огидні й моторошні факти про знущання активістів с.Вовчок Олишівського (тепер Козелецького) району. 11 «бідняків» тримали у страху мешканців села не гірш яких-небудь бандитів на «дикому заході». Складається враження, що, мордуючи людей, вигадуючи все нові види катувань, вони й забули про високу мету – забезпечити заможне життя, а просто задовольняли свої примітивні, ниці бажання. Хоча газета «Молодой Коммунар» і вихваляла їх за «соціалістичні методи роботи», але зрештою вовчківських активістів таки засудили, хоча навряд, щоб вирок був надто суворим.

Зазнавши поразки у спробах навести лад у колгоспному виробничому житті колгоспів, численні уповноважені у поєднанні з сільським активом заходилися ще з більшим завзяттям виконувати плани хлібозаготівель і розкуркулювати селян, які не хотіли записуватися до колгоспів, або ж чимось викликали незадоволення у нових господарів села.

Зберігся унікальний документ (копія його експонується в Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського) – лист селянина с. Крехаїв Остерського (тепер Козелецького) району Микити Тавлуя до «Всеукраїнського старости» Г.Петровського від 27 травня 1932 р. Два мотиви тісно переплітаються у цьому криковій душі доведеного до відчаю чоловіка: «Я хочу жити, но не можна, умираю з голоду», – так драматично починається лист. По-перше, його автор описує страждання односельців, які потерпали від «настоящої голодовки», помирали від голодного тифу. Голод руйнував сім'ї, традиційну мораль: «... я не рад жити, і зараз жінка противна, а діти страшні вороги, бо коли я сижу день не ївши і в'яжу сітку, а тільки покурю і зап'ю водою, а тут вештаються діти й плачуть, кажуть, пойди, де-небудь купиш хліба або картошки – і це все як ножом в серце, нащо я вас на світ пустив, думаю, і становиться жалко. [...] Іду до базару в Остер (20 км), купляю мішок картошки і тут міліція забрала. Отут до огню і підлито смоли, щоб було жарче. Тепер один в одного крадемо корови, кури, телята і все поріжемо і поїмо, а тоді разом здихать».

По-друге, селянина обурює безгосподарність колгоспного і районного начальства, безладдя, марнування результатів тяжкої праці. «Сівби, – виявляється, у двох місцевих колгоспах, – не починали, бо ніхто не йде на роботу, як голодні, коні в селян дохнуть, нічим догодувать, потому що сіно і продукти од селян отобрали і картошку погноїли». Висновки М.Тавлуя свідчать про глибоке розуміння ним ситуації: «Нема кому заглянуть із центра, а може так надо, не знаю, но я смотрю і віжу, кругом гибель, а не жизнь, коли земля родить, а урожай хтось должен забрать і звести на свалку, як картошку».

Дільничний прокурор Прибилов (в документі ініціали відсутні) двічі доповідав ВУЦВК по даній справі. Заперечуючи факт голодувань, він визнавав наявність тифу і «недостаток» хліба. Упорядники збірника документів стверджують, що «заперечливі або прикрашені відповіді з місць, поряд з цілком правдивими, були характерними для того часу». Хоча прокурор врешті дійшов висновку про

невідповідність дійсності фактів із листа, але на долі селянина це вже ніяк не позначилося – невдовзі після відправлення скарги, він помер від голодного тифу.

Пильні московські керівники уже влітку 1932 р збагнули, що мирним шляхом очікуваного врожаю із «зернових фабрик» України вони не отримують. І причина зовсім не в тому, що республіку спіткав неврожай чи стихійні лиха: насильницькими методами зігнані в колгоспи хлібороби нічого не отримували за свою працю, а отже, і працювати не бажали. Простіше кажучи, запровадження колгоспного ладу зруйнувало аграрний сектор економіки. З іншого боку, плани хлібозаготівель у Кремлі не збиралися піддавати перегляду у бік зменшення.

Влада вдалася до звичних драконівських заходів: у сумнозвісній постанові ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. вказувалося (цитуюмо мовою оригіналу): «1. Приравнять по своєму значенню имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т. п.) к имуществу государственному и всемерно усилят охрану этого имущества от расхищения. 2. Применяют в качестве судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты – расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества. 3. Не применяют амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества».

Скільки осіб потерпіло від впровадження «закону про п'ять колосків» у нашому краї ще й сьогодні не з'ясовано, є непоодинокі свідчення, що дуже страждали діти. Мешканка райцентру Ічня М.Дем'яненко пригадувала: «Восени іноді вдавалося зібрати в полі трохи зерна, яке висипалося з колосків. Це було досить небезпечно, бо поля охоронялися, і за колоски могли відправити у тюрму, а то й розстріляти. Тому туди посилали малих дітей, сподіваючись, що вартові їх не чіпатимуть. Мене, наприклад, одного разу наздогнав об'їждчик на коні і перетягнув пугою так, що я потім цілий тиждень не могла піднятися з ліжка».

Це «правове» свавілля додавалося до вже звичних методів насильства, які буквально пронизували українське село. Знову й знову натрапляєш на обурливі факти здириництва. Восени 1932 р. активісти с. Велика Дівиця (тепер Прилуцького району) «зламали замок до хати» селянки І.Жадко, у якої було п'ятеро дітей і чоловік-інвалід, забрали 4 мішка картоплі, 2 пуди пшениці, 2 пуди проса, кобилу». У цій ситуації тотального, освяченого партійними та державними постановами терору можна тільки дивуватися мужності селян, які продовжували виходити з колгоспів ще й навесні та влітку 1932 р. З офіційного документу видно, що за квітень – серпень 1932 р. у 27 районах Київської області було подано 6874 подібних заяв, з них по Ічнянському району – 500, Дмитрівському відповідно 450, Остерському – 300, Носівському – 200. У цьому ж документі було наведе і такий промовистий факт: «100 бувших колгоспників с.Хороше Озеро Ніжинського району [...] подали на ім'я ВУЦВКу заяву про повернення їм майна». Причинами масового виходу вважали: «невірно злиття колгоспів, погане керівництво в них, адміністрування, агітацію 6 куркулів, що перед тим повернулися з Соловків». Звичайно, що й вищеназвані причини могли мати місце, але про справжні писати було неможливо.

Факти по Чернігово-Сіверщині свідчать, що влада як на місцях, так і центрі добре була обізнана, що розпочався голод, але значно більше вболівала за

виконання плану хлібозаготівель. Заслуговує на увагу точка зору В.Марочка: «Політичне керівництво УСРР визнало факт голоду в республіці ще весною 1932 р., але з другої половини 1932 р. почало замовчувати основну його причину – обсяги і темпи хлібозаготівель, на яких наполягала Москва і які набули ознак геноциду проти селян».

Таким чином, наприкінці 1932 р. боротьба за хліб (у більшовицькому розумінні, звичайно) вступила у вирішальну фазу. Важко не погодитися з формулюванням відомого історика Ю.Шаповала головних факторів, котрі зумовили цю людиноненависницьку політику Сталіна проти України. Радянське керівництво збиралося «вичавити» «максимальну кількість хліба», мотивуючи заходи потребою модернізації і необхідністю забезпечити продовольством населення міст. Інша мета – це «репресивна чистка усіх сфер суспільства», що мотивувалося «засиллям» прихованих українських націоналістів та інших ворогів.

Про справжнє ставлення Москви до проблем України та її керівництва свідчить щойно оприлюднений фрагмент листа Й.Сталіна до Л.Кагановича від 11 серпня 1932 р.: «...3) Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. [...] Плохо по линии советской. Чубарь – не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять, – щоправда, вождь зовсім не думає про те, що українці можуть вимерти голодною смертю, у нього зовсім інші побоювання, – Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей». Що тут скажеш, у геополітичне мислення «батька всіх народів» ніяк не вписувалася доля мільйонів маленьких людей, які потерпали від голоду, хвороб, непосильної праці в таборах, зі страхом очікували, що скоро буде з'їдена остання картоплина... Він значно більше переймався продовженням збройної боротьби з Ю.Пілсудським (у якій зазнав поразки у 1920 р.) і, не соромлячись, зізнавався у недовірі до всієї “петлюрівської” КП(б)У.

Справедливості ради, треба все-таки відзначити, що ставлення партійно-радянського керівництва УСРР до проблем села не було таким цинічно байдужим, як у кремлівського керманіча. У листі до В.Молотова та Й.Сталіна від 10 червня 1932 р., написаному, до речі, у Прилуках, Голова ВУЦВКу Г.Петровський визнав, що побувавши під час посівної кампанії в Прилуцькому, Лохвицькому, Варвинському, Чорнухинському, Пирятинському і Малодівицькому районах

(половина з них входять тепер до складу Чернігівської області), він був вражений побаченим. «Однако мы знали, что выполнение хлебозаготовок на Украине будет нелегкое, но то, что я теперь увидел на селе, говорит за то, что в этом деле сильно переборщили у нас, перестарались. Я был во многих селах этих районов и везде видел, что порядочная часть села охвачена голодом. Немного, но есть и опухшие от голода, главным образом бедняки и даже середняки». Адресант визнає також факт заборони з боку НКШС (Наркомату шляхів сполучення) на поїздки за хлібом в РСФРР та БСРР. Г.Петровський просить у московських можновладців допомоги: «Поэтому я прямо ставлю перед Вами вопрос – нельзя ли оказать помощь украинской деревне в размере двух или, в крайнем случае, полутора миллионов пудов хлеба. Если эту помощь можно оказать, то партия имела бы за собой не только бедняков, но и всех середняков против наших классовых врагов и, без сомнения, коллективизация укрепились бы». Проте такі прохання, обґрунтовані, до речі, піклуванням про успіх колективізації, а не долею селян, викликали у Й.Сталіна тільки лють і зайві підозри щодо українських керівників. Жодних реальних кроків для того, щоб зупинити наступ голоду на українські села, у 1932 р. не було здійснено.

Особливості голодовки на Чернігівщині

В УСРР, як ми бачили, ще на початку 1932 р. були запроваджені надзвичайні заходи, включно з новим адміністративним поділом. Обласна ланка мала забезпечити більш жорсткий контроль з боку центру.

Чернігівська область була заснована згідно з указом у жовтні 1932 р. із 36 «відсталіших районів УСРР». Їхня відсталість визначалася насамперед низькими темпами колективізації – 47,3% станом на 1 жовтня 1932 р. Здається близьким до істини припущення, що одним із факторів, які прискорили утворення цієї адміністративної одиниці, якраз і стало хронічне відставання районів Полісся від темпів суцільної колективізації. Так, на 1 березня 1931р. у Коропському і Корюківському районах колективізували по 8,6% всіх селянських дворів, Городнянському – 9,7%, Остерському – 10,5%, Козелецькому – 11,8%. Це при тому, що темпи суцільної колективізації визначалися у 50%! На кінець січня 1931 р. в Поліссі не було жодного району суцільної колективізації.

Новостворена Чернігівська область посідала останнє місце серед семи областей УСРР не тільки за темпами колективізації, але й по виконанню плану хлібозаготівель – на 6 грудня 1932 р. виконано 64,4% річного плану.

В умовах потужного тиску московського центру на харківське керівництво така ситуація виглядала особливо небезпечною. У підготовленій на основі джерел особових фондів В.Молотова і Л.Кагановича. книжці «Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932 – 1933 рр.» її упорядники В.Васильєв та Ю.Шаповал, підкреслюють, що збереглися документи, які прямо свідчать, що Сталін не просто знав, а «керував» голодом. У деяких з численних телеграм, котрі складають кістяк видання, фігурує Чернігівщина. Так, 21 листопада 1932 р. В.Молотов телеграфував С. Косіору (копія телеграми була надіслана до Чернігівського обкому тов. Маркітану): «Нельзя терпеть такого положения, что целая область, а именно Черниговщина, пошла в четвертой пятидневке не вперед, а попятилась назад, снизив хлебозаготовки с 4,5

тыс. тонн до 3,6 тыс. тонн. Надо кого-нибудь из наиболее ответственных партруководителей немедленно направить в Черниговщину Может быть [,] временно командировать Скрипника или Любченко?». У телеграмі, відправленій цього ж таки дня секретарю Дніпропетровського обкому партії В.Строганову знову йдеться про те, що «позорное исключение составляет Черниговщина». Доля чернігівських селян була визначена цими вкрай небезпечними для того кривавого часу формулюваннями. Про те, як діяли, спираючись на місцеве керівництво, посланці КП(б)У тт. Скрипник, Зайцев, Чубар, Карлсон, Голод та інші, мова піде далі.

Все це означало, що партійно-радянське керівництво області в основному переймалося аграрними проблемами, докладаючи всіх зусиль задля швидшого здійснення суцільної колективізації. Інтенсивність використання всіх примусових, незаконних, негуманних методів різко зростає. Перед ведуть партійно-радянські керівники, котрі добре розуміють, що явно виражене незадоволення Кремля повільними темпами росту колгоспів, а, найголовніше, низькими показниками ходу хлібозаготівель, означає для них опалу, втрату посади, партійного квитка, а, можливо, й життя. Тому й старалися не за совість, а за страх. Жертвами їхньої запопадливості знову стають «куркулі». Незважаючи на те, що на 25 жовтня 1932 р., згідно з далеко не повними даними, які оприлюднив історик В.Сергійчук, у області за нещастя хліба вже було засуджено 4000 чоловік (по 110 на кожний район), на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 30 грудня 1932 р. вживається додаткових заходів для посилення хлібозаготівель. Документ складається з трьох пунктів: «1. Просить ЦК ВКП(б)» разрешить выселение из Черниговской области трехсот семейств кулаков. 2. Выслать из Черниговской области злостных элементов и кулаков (без семей) в количестве пятисот человек. 3. Считать необходимым увеличение состава милиции в Черниговской области». До речі, у постанові ЦК ВКП(б) про виселення чернігівських «куркулів» було спеціально зазначено, що пропозицію вніс т. Косіор. Різко зростає у новоствореній області і кількість осіб, «засуджених у справах, заведених органами ДПУ і міліції, у зв'язку з хлібозаготівлями». Якщо у серпні – жовтні 1932 р. таких набралось на Чернігівщині – 406 чоловік, то тільки за листопад цього ж року в області вже засудили 1406 душ, а всього – 1812.

Здавалося, що далі закручувати гайки вже нікуди, але початок 33-го року ознаменувався новими бідами. Із заснуванням області було розпочато друкування обласної газети. Вона дістала пишну назву «Більшовик». Номер від 1 січня не мав жодного натяку на свято, на першій сторінці у грізній рубриці «Ворогів народу – карати з усією силою революційного закону»; «Розтрошити куркульський саботаж, цілком виконати план хлібозаготівлі» було вміщено матеріали про «зривачів хлібоздавання». Різкій критиці піддавалися новгород-сіверське, понорницьке, носівське, козелецьке районне керівництво. Колгоспи у селах Баба (тепер Жовтневе) Менського і Радвине Сновського (тепер Щорського) районів опинилися у «найганебнішому стані» через невиконання планових завдань. Виною було засилля «куркульської зграї». Боротьба з «ворогами» не обмежувалася тільки критикою в газеті. На її шпальтах повідомлялося про засудження до розстрілу «сина куркуля» голову колгоспу в с. Ново-Тарнавське Нетяжівської сільради Прилуцького району. 2 січня була вміщена інформація про виконання смертного вироку над «куркулем» із

с. Звеничів (тепер Ріпкинського району). Розстріл став звичним засобом «перевиховання» несвідомих свого класового обов'язку селян.

За численними повідомленнями про зрив хлібозаготівель «куркулями» та їхніми «посіпаками» приховувалася правда про голод. Ми звикли, що радянська преса замовчувала цю трагедію. Це так, але на сторінках обласної газети вміщувалися факти, які важко витлумачити інакше, як прикриту пропагандистською тріскотною інформацією про харчову катастрофу в області, як, до речі, й по всій Україні.

Як, приміром, можна оцінити матеріал у газеті «Більшовик» за 24 липня 1933 р.: якийсь Хілобок сигналізує, що у григорівському (правильно – с. Григорівщина Варвинського району) колгоспі «Червоний вартовий» погано організована охорона врожаю. Вартові самі зрізують колоски і копають картоплю. Голова колгоспу потурає «багатим» куркулям і підкуркульникам, які крадуть колоски. А в Добрянці (тепер Ріпкинський район) виїзна сесія обласного суду «на підставі закону уряду та ВЦИКу з 7 серпня 1932 р. засудила злодія Семена Маслянкова до розстрілу». Ще один «злодій», сторожуючи погріб з картоплею у колгоспі імені Першого травня (с. Дягова Менського району), умудрявся «тичкою з гвіздком» витягувати по картоплині з погребя. Його дії трактувалися, як вкрай небезпечні, бо «багато за ніч натягав картоплі». Можна собі уявити, якими заможними, ситими й небезпечними були «куркулі», які зрізали колоски і потайки копали картоплю або тягали по одній бульбі з льоху.

Здається, що «куркулям» відмовляли навіть у праві називатися людьми в прямому розумінні цього слова. Увагу автора цих рядків привернув заголовок «Куркульський пес біля колгоспної комори». Яке ж було здивування, коли виявилось, що «пса» звали «куркуль Михайло Шульга» і він сторожував у богданівському (Прилуцький район) колгоспі «Незаможник». До куркулів зараховували всіх. Так, затяті активісти із с. Бобровиця (тепер входить в межі Чернігова) до їхнього чорного списку внесли й «колишню дворянку» Лідію Іванівну Аполонову, яка до революції володіла 50 десятинами землі, садом, великим будинком. Землю, природно, відібрали, житло віддали під колгоспні ясла, там же жінка й мешкала. «Викинути» її з колгоспу – означало позбавити притулку, даху над головою, але над нюансом, що визначав, по суті, долю людини, ніхто не задумувався.

Відчуваючи підтримку зверху, сільський актив не соромився звинувачувати у посібництві куркулям навіть правоохоронні органи. Секретар партосередку одного з сіл Понорницького району поскаржився на працівника райпрокуратури, котрий посмів надіслати до сільради запит, на якій підставі у «куркуля Мозгового» вилучили «деякі речі». Що може бути красномовнішим за назву допису «Геть куркульських приборчиків з апарату прокуратури». Судді Осмоловському вказали на неприпустимо м'який вирок (3 роки), який він виніс одноосібнику, котрий «пробрався до жита колгоспу «Правда» (с. Мамекіне Новгород-Сіверського району) і «зривав колоски». Ревнителі «соціалістичної законності», про яку так багато розводилися в ті часи, двадцять раз повинні були подумати, перш ніж наважитися на справедливий або порівняно м'який вирок.

Читати підшивку газет за 1933 рік важко. Серце болить від численних дописів, де людей трактують, як сміття: мстиво, цинічно й брутально, не рахуючись ні з

Божими, ні з людськими законами, нехтуючи зрештою і правовими постулатами «першої в світі робітничо-селянської держави», прирікають на смерть цілі родини. Тільки з другої половини цього проклятого року тон преси починає потроху мінятися. Тепер більше пишуть про успіхи колгоспного будівництва, передовиків і т. п. Все це відбувалося на тлі голоду, який лютував немовби у паралельному світі – жодної інформації про харчову катастрофу на селі не проникало на сторінки преси. М.Попович слушно зауважив: «Убивці і кати – провідники цієї політики – жодним словом ніколи не проходилися про голод, але достатньо ясно сформулювали партійні позиції». Вчений наводить типові висловлювання А.Яковлева, М.Хатаєвича, С.Косіора і робить висновок: «Фанатична готовність переступити через гори трупів, через трупи цілих поколінь, зв'язаних із минулим і тому не гідних жити пояснює виняткову жорстокість тих людей старого більшовицького гарту, які стали активними провідниками сталінської політики».

Таким чином, головні цілі влади і людей докорінно розходилися: перша прагнула будь-якою ціною дотягти до «справної» цифри показники колективізованих, виконати плани хлібозаготівель, а населення думало тільки про виживання.

В умовах голоду, господарського занепаду, безладдя і свавілля колективізацію вдалося завершити лише на червень 1934 р., коли в області було усупільнено понад 70% селянських господарств і 77% посівних площ. Таким чином, найбільш інтенсивно колективізація відбувалась з кінця 1932 р. і до середини 1934 р., тобто тоді, коли на Чернігівщині, як і по всій Україні лютував голод.

Звідсіля випливає найголовніша, на нашу думку, особливість голодомору у новопосталій області: тут колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі і голод повністю співпали у часі. Звичайно, що й для всієї України вище перелічені складові партійно-державної політики у аграрному секторі досить тісно пов'язані часовими рамками. Але, мабуть, ніде не трапилося так, що все це проходило одночасно.

КОНЦЕПЦІЯ ОУН ФРОНТУ СПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ

Початок ХХ сторіччя став часом активізації визвольної боротьби поневолених народів європейського континенту. В контексті цього незворотного визвольного процесу розгорнув свою діяльність український національно-визвольний рух. На його розвиток хоч і вплинула поразка у визвольних змаганнях 1917–1920 років, однак вона не спинила його формування і зміцнення.

Ідеї співпраці між поневоленими народами, які тоді поширювалися в Європі, не були новими для українського визвольного руху. Вони були одним із невід'ємних компонентів політичних та історичних традицій українського народу. Ще з часів козаччини простежується співпраця і взаємодопомога між українцями та іншими поневоленими народами, яка також мала місце в діяльності Кирило-Мефодіївського братства та Центральної Ради. Від них походила ініціатива координувати боротьбу поневолених народів проти спільного ворога – Російської імперії. Ці ідеї взяла до уваги ОУН, а в її етнонаціональній концепції їм відводилося значне місце.

ОУН, шукаючи назовні підтримки для боротьби за незалежність України, мало сподівалася на дієвість такої допомоги, зважаючи на домінування в зовнішній

політиці будь-якої держави власних інтересів. А відтак, головну свою увагу зосереджувала на налагодженні співпраці з поневоленими народами, тому що становище поневолених народів не давало змоги жодному з них використати інший народ у загарбницьких цілях. Водночас висловлювалося застереження, що всі поневолені народи світу не можуть стати союзниками українського народу в його визвольній боротьбі, оскільки деякі з них заради свого визволення сподіваються отримати допомогу від поневолювачів України, а тому не захочуть вступати в співпрацю з ОУН. Отже, союзником українського народу в цій його боротьбі могли бути лише ті поневолені народи, які прагнули боротися проти поневолювачів України заради спільного визволення. Таким чином, стверджувалося, що неможливо створити інтернаціонал поневолених народів проти окупантів, оскільки цілі різних поневолених народів можуть бути діаметрально протилежними².

Важливість співпраці між поневоленими народами наголошується у виданій ОУН на початку 1940-х років книжці “Наша боротьба і поневолені народи”, де вказано: “Ми, націоналісти, числимо виключно на розбудову політичної сили українського народу та на самостійницькі змагання поневолених Москвою народів (антирадянська спрямованість пояснюється тим, що СРСР тоді контролював майже всі українські землі і здійснював на них репресивну політику. – В. Д.). Ці сили розраховуємо є виключно реальними силами у нашій боротьбі за волю України”. Таке акцентування уваги ОУН на поневолених радянським тоталітаризмом народах зумовлено тим, що боротьба поодиноких поневолених Росією народів стала однією з причин розвалу Російської імперії. Тому ОУН, беручи до уваги перебіг минулих історичних подій і прогнозуючи створення подібної політичної ситуації за чергової війни, проголосила усі поневолені радянським тоталітаризмом народи своїми союзниками⁴.

Ще однією з причин такої позиції ОУН щодо поневолених, зокрема радянським тоталітаризмом, народів була складність завдання, яке стояло перед ОУН. Адже “сорокамільйонний нарід, – як писав П. Полтава, – досить великий, щоб своїми власними силами успішно вести боротьбу зі своїми гнобителями за своє визволення”.

Вперше ідея спільної боротьби поневолених народів в організаційних документах ОУН з’являється в серпні 1939 року в постановях Римського Великого Збору, де було закликано поневолені окупантами народи, що ведуть боротьбу за своє визволення, до співпраці з ОУН. А вже у Маніфесті від грудня 1940 року було проголошено кінцевим завданням боротьби ОУН і боротьби поневолених націй – здобути “свободу народам та людині”. У наступних програмових документах Великих Зборів і конференцій ОУН ідеї створення спільного фронту поневолених націй також надавалося значну увагу. Поставлена ОУН мета мала бути досягнута щодо народів Східної Європи та Азії після розгрому радянського і нацистського тоталітаризму.

Ідею співпраці поневолених радянським тоталітаризмом народів ОУН стала активно пропагувати і поширювати на початку Другої світової війни. На той час організація враховувала, що народи СРСР захочуть скористатися можливостями війни, щоб активізувати свою боротьбу за визволення, незалежно від того, будуть чи ні боротися українці. В зв’язку з цим ОУН виступила за налагодження співпраці з антирадянськими силами, що мало стати передумовою успіху у спільній боротьбі.

ОУН на початку 1940 року наголосила на важливості налагодити співпрацю з такими народами: прибалтійськими народами, фінами, білорусами, кавказькими народами та народами Туркестану. Стверджувалося, що за їхньої активної боротьби та координації зусиль можна буде знищити Радянський Союз і проголосити національні незалежні держави.

ОУН, заманіфестувавши на початку Другої світової війни ідею необхідності створити фронт спільної боротьби поневолених радянським тоталітаризмом народів, визначила час початку організації збройної борні поневолених народів. Це, згідно з етнонаціональною концепцією ОУН, мало статися одразу після початку спільних змагань українського народу окупантів, тому що ОУН потребувала в тій справі допомоги “реальних сил”, а не лише котроїсь держави, яка, маючи структуровану і зміцнену державну систему, могла використати у своїх цілях український визвольний рух не зважаючи на його інтереси. З цією метою було вирішено розгорнути власну боротьбу українського народу спільно з боротьбою інших поневолених радянським тоталітаризмом народів. У результаті цього, під час розгортання збройних дій на території України повстанські відділи ОУН мали приймати в свої лави представників поневолених радянським тоталітаризмом народів і надавати їм усіляку допомогу й опіку. Водночас наголошувалося, що з цих осіб потрібно творити окремі відділи на основі національної ознаки. Тобто ОУН виступила за створення чужонаціональних загонів при українському визвольному русі вже перед початком німецько-радянської війни.

У роки німецько-радянської війни ОУН надалі виступає за зміцнення співпраці між поневоленими народами. В той же час ОУН закликає вести боротьбу не лише проти комуністичного СРСР, а й проти нацистської Німеччини. Таку позицію ОУН викликав виступ нацистів проти незалежності України. Усвідомивши, що Гітлер не змінив своїх планів щодо майбутнього Східної Європи, зокрема України, ОУН розпочала боротьбу проти нацистського і радянського тоталітаризмів, оскільки вони були однаково ворожі народам сходу Європи, бо несли їм колоніальне поневолення¹². Ці дві тоталітарні держави, як вказувала ОУН, ведуть боротьбу за світове панування, за створення власної концепції політичної побудови світу – комуністичної концепції світового інтернаціоналу й нацистської концепції так званої “Нової Європи”. Ідеї цих концепцій діаметрально протилежні з ідеєю самовизначення націй, через що поневолені народи не скинуть із себе статусу поневолення і гноблених, навпаки – він буде посилений. Так, ОУН стверджувала, що і СРСР, і Німеччина намагалися використати народи Європи та Азії у своїх загарбницьких цілях за допомогою фальшивої пропаганди начебто вони борються за визволення поневолених народів.

З огляду на це, стверджувалося, що поневолені народи могли “або відмовитися від своїх самостійницьких аспірацій і тим самим стати жертвою одного з двох воюючих тоталітаризмів, або включитися у фронт боротьби проти обох тоталітаризмів – Москви і Берліна. Третьої можливості немає”¹³. Розуміючи ситуацію, ОУН закликала всіх представників поневолених народів виступати проти наборів у так звані національні легіони при німецькій армії або, коли вже такі частини існують, переходити зі зброєю в руках на бік українського визвольного руху. Водночас також закликалося не йти в Червону армію чи в пар-тизанські загони, а коли вже в них перебуваєш – залишати їх і переходити на бік

революційних сил поневолених народів. Тобто розгортати відкритий опір імперіалістам.

За час Другої світової війни ОУН піддала корекції плани щодо перспектив розгортання спільної визвольної боротьби поневолених народів. Перед початком і в перші тижні німецько-радянської війни ОУН твердила, що поневолені народи отримають визволення внаслідок розгрому СРСР Німеччиною, за активної участі національних визвольних рухів. Надалі ОУН вказувала, що сприятливі умови для визволення забезпечить ослаблення Німеччини і СРСР, оскільки сприятиме посиленню визвольного руху поневолених народів. Після розгрому Німеччини на східному фронті – ідеологи ОУН стали вважати, що чим “далі більшовики будуть йти на Захід, то більше посилюватиметься революційний рух поневолених народів СРСР”, адже вони з наступом на Європу втратять вплив у національних республіках. Із закінченням Другої світової війни ОУН стала стверджувати, що повстання в національних республіках СРСР може розгорнутися за умови початку з боку держав Заходу війни проти Радянського Союзу. Таким чином політичні обставини впливали на плани ОУН. У підсумку ОУН не вдалось утворити дієвого фронту спільної боротьби поневолених народів, хоча передумови його створення було закладено.

Слід зазначити, що хоча твердження ОУН про загальне повстання поневолених народів проти СРСР мало призвести до створення незалежних держав, не реалізувалося, однак воно було і залишилося на тривалий період актуальним, адже зроблені ОУН впродовж війни передбачення щодо особливості розгортання політичних подій не були позбавлені рації. Більше того, ОУН уже в середині ХХ сторіччя вказала, що однією з причин розвалу Радянського Союзу стане національно-визвольна боротьба народів Східної, Південно-Східної Європи, Кавказу і Середньої Азії.

Нацистські і комуністичні владні органи добре усвідомлювали значення поневолених народів під час військових дій, тому в їхніх планах було передбачено використати цей фактор у своїх загарбницьких цілях. На початку німецько-радянської війни нацисти безпосередньо використали невдоволення комуністичним режимом у національних республіках СРСР. Однак згодом нацисти відкинули таку політику загравання з поневоленими народами, показавши дійсні свої плани щодо них. Це призвело до краху сподівань цих народів на підтримку Німеччини, а відтак до боротьби з нею. Численні поразки німецької армії на східному фронті змусили нацистське керівництво переглянути етнополітичну політику. На це також вплинула активна визвольна боротьба поневолених ними народів Європи, зокрема на території України, де на той час ОУН вже стала формувати фронт боротьби поневолених нацистським і радянським тоталітаризмами народів. Тому нацистська влада взялась організовувати численні національні частини при німецькій армії. Водночас було створено так званий Комітет визволення народів Росії на чолі з генералом Власовим. Тобто нацистське керівництво прагнуло повернути підтримку поневолених народів і нейтралізувати з допомогою цього комітету дії визвольних рухів, спрямовані на координацію боротьби поневолених народів.

Український визвольний рух виступив проти таких заходів німецької влади. Закордонне представництво підпільного уряду воюючої України – Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР) у своєму комюніке категорично засудило німецьку політику щодо націй Сходу Європи, зокрема “акцію Власова”. У документі

зазначалося, що український народ виявляє солідарність з іншими народами Європейського Сходу в боротьбі за незалежність і свободу проти всіх імперіалізмів.

Комуністична верхівка СРСР використала терористичну політику нацистів на окупованих ними землях проти них самих. Крім того, вона усунула з активного вжитку інтернаціональні ідеологеми, зробивши ставку на ідеї російського патріотизму. Тобто в боротьбі проти нацистської Німеччини комуністична влада СРСР стала опиратися на російський народ як на силу, що має захистити і зберегти чинний режим і тоталітарну державу. Водночас з уваги не випускали гасел, що закликали до єдності і братерства народів СРСР. У реалізації цієї політики для комуністичної влади були небезпечними заходи українського визвольного руху, спрямовані на створення фронту спільної боротьби поневолених радянським тоталітаризмом народів. Адже коли на тому етапі цей фронт ще не становив реальної сили, то в перспективі все могло змінитися.

Отож і для нацистської Німеччини, і для комуністичного СРСР дії ОУН стосовно утворення фронту спільної боротьби поневолених нацистським і радянським тоталітаризмом народів становили небезпеку. Адже вони могли викликати посилення національного незадоволення поміж народів, які перебували під владою цих тоталітарних режимів, що наражало самі режими на додаткові зусилля для ліквідації національно-визвольних рухів, а то й могло загрожувати цілісності цих держав.

Висуваючи гасло необхідності створити визвольний фронт, ОУН розробила відповідну концепцію: 1) основою спільного фронту є подібність становища, боротьба проти спільного ворога та спільність мети кожного народу; 2) спільний фронт не вимагає від жодного народу зречення чи обмеження мети його визвольних змагань, а навпаки забезпечує підтримку з боку інших народів; 3) спільний визвольний фронт не спиняє і не обмежує власної ініціативи, оскільки планування протибільшовицької боротьби є прерогативою кожного народу зокрема, тому взаємна допомога і координація дій утримується у таких формах і межах, як це доцільно і вигідно кожному національно-визвольному рухові; 4) спільний фронт не вимагає від жодного народу витратити його визвольну енергію там, де для його визвольної боротьби це недоцільно. Натомість об'єднання поневолених народів збільшує визвольні сили і вимагає від загарбників вести боротьбу з усіма ними одночасно, не даючи змогу розбити їх поодиноці. Тобто реально збільшується визвольний потенціал поневолених народів і зменшується опір ворога; 5) всі народи у спільному визвольному фронті є рівноправними партнерами із правом суверенітету своїх дій і рішень; 6) всі справи суспільного устрою, господарства, культури тощо – це внутрішні справи кожного народу, які не мають жодного стосунку до спільної платформи співпраці поневолених народів. Таким чином спільний фронт посилює концепцію визволення власними силами і власною боротьбою та робить її прийнятнішою теж для малих народів.

У концепції визвольного фронту поневолених народів також зазначалося, що представники поневолених народів, які перебувають поза межами своєї Батьківщини, на території інших поневолених народів, мають вступати у лави місцевих визвольних сил, при цьому зберігають певну внутрішню автономію і мають повне право переходити у власний етнічний терен¹⁷. Так, борючись за незалежність інших народів, вони наблизатимуть визволення і для своєї Вітчизни.

Одночасно в концепції наголошувалося на важливості уникати будь-яких конфліктів між поневоленими народами аби не допустити взаємного ослаблення, а натомість – посилення основних ворогів. Керівництво українського визвольного руху заявляло, що, виступаючи за ідею побудови національних держав усіх народів на їхніх етнографічних територіях, воно протиставляється і протиставлятиметься всім спробам народів, поневолених нацистським чи радянським тоталітаризмами, загарбувати в цілості або частково українські землі чи землі інших поневолених народів. Таким імперіалістичним намаганням, що ламали єдиний революційний фронт європейських народів, ОУН і УПА прагнули пильно запобігати.

Тобто у фронт спільної боротьби закликали всі поневолені народи, в тому числі і російський, оскільки він зазнавав репресій і утисків нарівні з іншими народами СРСР, а тому також прагнув ліквідувати комуністичний режим, незважаючи на те, що репресивний апарат СРСР складався переважно з представників російського народу. Водночас ОУН зауважувала, що російський народ у значній своїй масі був пройнятий імперіалістичними ідеями і визнавав комуністичний режим за продовжувача ідей Російської імперії. Тому ОУН вказувала, що національні гасла серед загальної маси росіян не буде сприйнято, через що серед них треба піднімати протирежимну боротьбу за політичну, економічну, соціальну й особисту свободу. Цей заклик був проголошений вже в постановах Другого Великого Збору ОУН у квітні 1941 року. У ньому висловлено заклики до росіян виступити проти чинного режиму, який призвів до втрати всіма поневоленими радянським тоталітаризмом народами, в тому числі росіянами, всіх прав та свобод¹⁸. ОУН заявляла, що українці не хочуть воювати проти російського народу, а прагнуть із ним жити в мирі й добросусідстві та виступають за побудову російської держави на етнографічній російській території¹⁹. Водночас ОУН звертала увагу російського народу на той момент, що український визвольний рух поборюватиме тих представників російського імперіалізму, які виступають проти незалежності України та інших поневолених народів.

Отож, співпраця між народами мала базуватися на взаємодопомозі, а не на “хворобливому месіанстві”, ані на “зарозумілому імперіалізмові”, адже в її основу було покладено взаємні, а разом для справи державності кожного народу корисні інтереси. А це перш за все бажання створити власні незалежні національні держави.

Основними політичними діями спільного фронту було визначено: 1) налагодити зв'язки і співпрацю між поодинокими національно-визвольними організаціями і рухами для взаємної підтримки і допомоги; 2) узгодити політичну платформу, як підставу спільних політичних дій і виступів; 3) створити міжнаціональну організацію національно-визвольних рухів; 4) організувати спільні антиокупаційні акції, з участю різних національних сил і груп на рідних землях та в різних країнах; 5) організувати спільні зовнішньополітичні акції і виступи на протидію імперським впливам та на знак солідарної постави всіх поневолених народів; 6) поширювати в кожному народі зацікавлення до визвольної боротьби інших, союзних народів і засвідчувати симпатії до них відповідним реагуванням у власній політичній діяльності; 7) налагодити порозуміння між національно-визвольними організаціями і центрами народів-сусідів для урегулювання спільних проблем так, щоб уможливити і зміцнити співпрацю цих народів.

В концепції фронту спільної боротьби поневолених народів також було заманіфестовано ідею творення нового політичного ладу в світі, який базуватиметься на національному принципі. Характерною особливістю такого принципу була побудова національних держав усіх народів на їхніх етнографічних територіях. Цей лад, згідно з твердженням ОУН, мав кардинально відрізнятись від наявної побудови світу на принципі “вільсонізму” з його “подвійними стандартами” стосовно до поодиноких народів. У новій політичній побудові, яка мала постати після розвалу СРСР на території Східної Європи та Азії, а згодом в інших частинах світу, всі народи мали отримати можливість будувати власні держави на основі рівноправності. За твердженням ідеолога українського націоналізму П. Полтави: “Незалежні національні держави є тією єдиною формою політичної організації народу, яка забезпечить йому найкращі умови для всебічного розвитку всіх його духовних і матеріальних сил [...] Система вільних національних держав усіх народів означає не тільки най-справедливішу розв’язку питань міжнародного ладу, але найжиттєвішу, найдостосованішу до дійсності розв’язку цього питання [...] Всякі інші системи, які не враховуватимуть цих природних факторів людського світу завжди будуть не тривкими”²⁰. Так було розроблено ґрунтовну програму політичної діяльності фронту спільної боротьби поневолених народів, що включала принципи майбутньої побудови політичної карти світу та міжнародних відносин, які б мали закласти підвалини миру і стабільності в Східній Європі та Азії, а також в цілому світі.

Етнонаціональна політика ОУН і УПА в напрямку створення фронту спільної боротьби поневолених народів помітно вплинула на ефективність боротьби українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни. Адже саме завдяки такій доцільній етнонаціональній політиці ОУН і УПА було обмежено боротьбу між українським національно-визвольним рухом і представниками інших поневолених народів, які перебували в складі окупаційних армій на території України. Це заклало основи дружби і взаємодопомоги між різними націями та вело до посилення спільних зусиль у боротьбі за незалежність народів. Таким чином, хоча ОУН не вдалося створити реального фронту спільної боротьби поневолених народів на території СРСР, проте було закладено сприятливі передумови для цього. Підвалини фронту стали основою подальшої співпраці представників поневолених народів в еміграції та діяльності визвольних рухів різних народів, які боролися за своє державне визволення на території Радянського Союзу.

Відносини з іншими народами, державними структурами чи визвольними рухами різних народів ОУН намагалася здійснювати на основі рівноправності сторін. Більше того, критерієм для налагодження відносин ОУН з цими чинниками було їхнє визнання права українців на самовизначення. Тут варто відзначити, що ОУН з тактичних причин могла налагоджувати контакти чи вести переговори з ворожими до себе силами або такими, що офіційно не заявили своєї позиції щодо незалежності України. Однак такі зв’язки були нетривалими, оскільки ґрунтувались на політиці використання іншої сторони, а не на взаємодопомозі.

ОУН прагнула налагоджувати відносини з усіма країнами і народами, які або позитивно ставляться до української визвольної боротьби і готові її підтримувати, або лише не заперечують проти створення Української держави. Особливий наголос

було зроблено на необхідності встановити зв'язок із поневоленими радянським і нацистським тоталітаризмами народами. Адже їх ОУН вважала природними союзниками, тому що вони були зацікавлені в знищенні імперіалістичного впливу і Москви, і Берліна задля створення власних незалежних держав.

ОУН, виступаючи за тісний контакт із поневоленими народами, прагнула створити фронт спільної боротьби поневолених народів проти комуністичного й нацистського тоталітарних режимів. Відтак, вона виступала противником будь-якої боротьби між поневоленими народами. Тут слід відзначити, що ОУН розрізняла окремих народ як спільноту та шовіністично налаштованих його представників. Тому, виступаючи проти носіїв того чи того імперіалізму, не боролась проти окремого народу, отже, засуджувала будь-які вияви шовінізму та імперіалізму серед представників поневолених народів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як Ви розумієте термін «сталінська модель соціалізму»?
2. Назвіть відомі Вам прояви Великого терору;
3. Розкажіть про визвольну концепцію ОУН
4. Що Ви знаєте про голодовку 1932-1933 років в вашому рідному селі (селищі, місті)?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. “Декларація про державний суверенітет України” від 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 31. – С. 429.
2. Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С. 502.
3. Бойко В.М. В обіймах радянської парадигми: підсумки президентських виборів 1999 р. на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 11 – 16.
4. Бойко В.М. Вибори до міських дум України: деякі узагальнення // Центральна рада на тлі української революції. – К.: Інституту історії України НАН України, 1996. – С. 53 – 64.
5. Бойко В.М. Визнання міськими думами влади УЦР у листопаді – грудні 1917 р. // Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 102 – 110 с.
6. Бойко В.М. Встановлення та перший період радянської влади в Чернігові // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 3 – 10.
7. Бойко В.М. З епістолярної спадщини Євгена Чикаленка // Сіверянський літопис. – 2001. – № –
8. Бойко В.М. Злам Еллана-Блакитного // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 48 – 56.
9. Бойко В.М. Підсумки муніципальної кампанії 1917 р. для українського руху // Центральна рада і український державотворчий процес. – К.: Інститут історії України, 1997. – С. 211 – 220.
10. Бойко В.М. Приєднання північних повітів Чернігівщини до УНР // Сіверянський літопис. – 1996. – № 5. – С. 3 – 11.

11. Бойко В.М. Проблеми співпраці провідних українських партій під час перших демократичних виборів в Україні // Демократичний вибір як філософська та соціально-політична проблема. Збірник наукових праць. – Чернігів, 1999. – С. 87 – 94.
12. Бойко В.М. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 29 – 38.
13. Бойко В.М. Український та єврейський національно-визвольні рухи: пошук взаєморозуміння під час муніципальної кампанії 1917 р. в Україні //Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.)/ Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С. 129 – 142.
14. Бойко В.М. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Укр. іст. журнал. – 1997. – № 5. – С. 25 – 40.
15. Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 128 с.
16. Борисенко В.Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття. 2-ге вид.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
17. Бородін Є.І., Шпекторенко І.В. Основи теорії та історії державного будівництва в Україні. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2003. – 152с.
18. Бутко С. "Українська кров може бути пролита тільки за Українську державу і в лавах української армії". // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 18 – 20.
19. Бутко С. Народ збурений. // Сіверщина. – 2002. – 6 грудня.
20. Бутко С. Українсько-російські відносини у політиці ОУН і УПА: осінь 1943-1944 рр. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 10 – 14.
21. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навч. посібник / Міжнародний фонд "Відродження". — К. : Заповіт, 1997. — 341с.
22. Видання Головного Командування УПА / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського / О... Вовк (упоряд.). — К., 1995. — 481с.
23. Гончаренко Сергій Васильович, Приходько Сергій Миколайович. Українська держава: Теорія, історія, сучасність: Метод. вказівки студ. по вивченню проблем спецкурсу "Розвиток соц.-політ. думки в Україні" / Полтавський педагогічний ін-т ім. В.Г.Короленка — Полтава, 1994. — 47с.
24. Грабовський С. та ін. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, 1995. – 607 с.
25. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – Київ; Львів, 1911. – С. 501.
26. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. — К. : Основи, 1996. — 223с.
27. Іванченко Р. До проблеми сучасної концепції державотворення // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Частина 2./ Відп. ред. С. Кульчицький. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – 642 с.
28. Іванченко Р.П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. — К. : Укр. письменник, 1996. — 336с.
29. Ільющин І. І. ОУН- УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). — К., 2000. — 197с.

30. Історія України. Галицько-Волинське князівство як форма української державності: Конспект лекції / Київський торговельно-економічний ун-т / Олена Миколаївна Язвінська (укл.), П.П. Притуляк (укл.). — К., 1995. — 28с.
31. Історія України. Національно- визвольна війна українського народу в середині XVII століття. Формування української козацько- гетьманської державності: Конспект лекцій / Київський держ. торговельно- економічний ун-т / М.І. Поночовний (уклад.). — К., 1996. — 26с.
32. Історія України: Навч. посібник. – О.: Астропринт, 2003. – 624 с.
33. Історія України: Навч. посібник/ За заг. ред. В.А. Смолія. – 3-є вид., доп. і перероб. – К.: Альтернатива, 2002. – 472 с.
34. Історія української державності: Навч.-метод. посіб. / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди / Віктор Петрович Коцур (уклад.). — Переяслав-Хмельницький : Астон, 2003. — 68с.
35. Киричук В., Тимцуник І. Історія державного управління в Україні: Навч. посібник. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 244 с.
36. Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX століття / Автори-упор.: О.А. Бачинська, Л.М. Маленко, О.А.
37. Коментар до Конституції України. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – 320 с.
38. Конституція України. – К.: ЮРІНКОМ, 1996. – 43 с.
39. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття, Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 354 с.
40. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: “ARC – UKRAINE”, 1996. – 793 с.
41. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 178 с.
42. Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть. – К., 1997. – 335 с.
43. Мазур В. Ми плекали віру у визволення України. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 367 с.
44. Малик Я., Вол Б., Чуприна В.. Історія української державності. — Львів : Світ, 1995. — 246с.
45. Міненко В. Л. Держава як суб'єкт регіонального ринку праці та зайнятості населення / Українська Академія державного управління при Президентові України. Харківська філія / О.Ю. Амосов (ред.). — Х., 2001. — 40 с.
46. Народ – джерело влади: Методичні матеріали до питань всеукраїнського референдуму. – К.: УАДУ, 2000. – 125 с.
47. Пал Леслі. Аналіз державної політики. – К.: Основи, 1999. – 423 с.
48. Паніна Н., Головаха Є. Тенденція розвитку українського суспільства (1994 – 1998 рр.): Соціол. показники. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – 152 с.
49. Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. — Львів : Центр Європи, 1995. — 166 с.
50. Пойченко А. Політичний процес в сучасній Україні. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 56 с.
51. Політична система України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 1998. – 350 с.

52. Політичні структури та процеси в сучасній Україні: політичний аналіз. – К.: Наукова думка, 1995. – 261 с.
53. Прігарін, Р.І. Шиян. – Одеса: Друк, 2000. – 378 с.
54. Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп.ред.). — К., 2000. — 129с.
55. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН- УПА ; Історичний висновок про діяльність ОУН- УПА (попередній варіант) / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (авт.-підгот.). — К., 2000. — 38с.
56. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659-поч. 1663 рр.) / Хмельницький ін-т регіонального управління та права. — Кам'янець-Подільський : Каліграф, 2001. — 236 с.
57. Світова класична думка про державу та право: Навч. посібн. / Є. Безродний, Г. Ковальчук, О. Масний. – К.: ЮРІНКОН ІНТЕР, 1999. – 400 с.
58. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 430 с.
59. Томенко М. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду). – К.: “Заповіт”, 1998. – 272 с.
60. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку // Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. – К.: НІСД, 1999. – С.129 - 231.
61. Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – 231 с.
62. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:У 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.), В.Ф. Верстюк (упоряд.) — К. : Наук. думка, 1996. — (Пам'ятки історії України). — Т. 1 : 4 березня- 9 грудня 1917 р.. — 589с.
63. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали:У 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (ред.)Владислав Федорович... Верстюк (упоряд.) — К. : Наук. думка, 1996. — (Пам'ятки історії України). — Т. 2 : 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р.. — 422 с.
64. Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / Володимир І. Сергійчук (заг.ред.). — К. : Українська Видавнича Спілка, 2002. — 358с.
65. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К: Либідь, 1997. – 560 с.
66. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року The Ukrainian National-Liberation Movement. March - November 1917: Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Центральний держ. архів вищих органів влади і управління України ; Дослідний ін-т сучасної української історії (Філадельфія) / Владислав Ф.... Верстюк (ред.кол.), Владислав Ф.... Верстюк, В. М. Бойко (упоряд.). — К. : Видавництво Олени Теліги, 2003. — 1022 с. — (Серія "Джерела до вивчення історії Української революції").

67. Чухніб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Наукове товариство ім. Шевченка в США ; Інститут історії України НАН України ; НДІ козацтва. — К., 2003. — 518 с.

68. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вузів. — К. : Либідь, 1999. — 480 с.

Інтернет-ресурси:

- I. // www.president.gov.ua – “Президент України. Офіційне Інтернет-представництво” – Офіційний сайт Президента України.
- II. // www.rada.gov.ua – “Верховна Рада України” – Офіційний сайт Верховної Ради України.
- III. // www.kmu.gov.ua – “Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України” – Офіційний сайт Кабінету Міністрів України.
- IV. // www.guds.gov.ua – “Головне управління державної служби України” – Офіційний сайт Головного управління державної служби України.
- V. // www.cg.gov.ua – “Чернігівська обласна державна адміністрація. Офіційний сайт держустанови” – Офіційний сайт Чернігівської обласної державної адміністрації.
- VI. // www.ccu.gov.ua. – “Конституційний Суд України” – Офіційний сайт Конституційного Суду України.
- VII. // www.scourt.gov.ua – “Верховний Суд України. Інформаційний сервер” – Офіційний сайт Верховного суду України.
- VIII. // www.academy.kiev.ua. – “Національна академія державного управління при Президентові України” – Сайт Національної академії державного управління при Президентові України.
- IX. // www.history.org.ua/ – “Інститут історії України Національної академії наук України” – Сайт Інституту історії України Національної академії наук України.
- X. // www.inst-ukr.lviv.ua/ – “Інститут українознавства ім.і.Крип'якевича НАН України – ”Сайт Інституту українознавства ім.і.Крип'якевича НАН України
- XI. // www.gilan.uar.net/nasu/hiuass.html – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної академії наук України – Сайт Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної академії наук України.
- XII. // www.nplu.kiev.ua – “Національна парламентська бібліотека України” – Сайт Національної парламентської бібліотеки України.
- XIII. // www.nbuv.gov.ua – “Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського” – Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.